МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЩУР ЮЛІЯ ДМИТРІВНА

УДК 347.62:340.5

ДИСЕРТАЦІЯ
УКЛАДАННЯ І РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ ПРАВІ

Спеціальність 081 «Право»
Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Ідеї, результати й тексти інших авторів використано з посиланнями на відповідні джерела.

ЩУР Ю. Д.

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, доцент
ГАВРОНСЬКА ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Щур Ю. Д. Укладання і розірвання шлюбу в мусульманському праві. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Український державний університет імені Михайла Драгоманова Міністерства освіти і науки України, Київ, 2026.

У дисертації здійснено теоретико-правове та порівняльно-правове дослідження укладання і розірвання шлюбу в мусульманському праві. Метою роботи є вироблення цілісної теоретико-правової характеристики укладання і розірвання шлюбу в мусульманському праві шляхом розмежування шаріату, фікху та позитивного права, з'ясування правової природи нікяху, умов його укладання, форм і наслідків припинення шлюбу, а також особливостей законодавчого перетворення відповідних доктринальних конструкцій в окремих державах. Дослідження охоплює доктринальні положення класичного і сучасного фікху та законодавство про особистий статус Туреччини, Тунісу, Марокко, Єгипту, Саудівської Аравії, Ірану, Пакистану та інших мусульманських країн.

Перший розділ «Теоретико-правові засади та еволюція інституту шлюбу в мусульманському праві» присвячено формуванню мусульманського сімейного права та змінам, яких зазнав інститут шлюбу під впливом державного законодавства. У роботі розмежовано шаріат, фікх і позитивне право як різні рівні регулювання. Шаріат визначає релігійно-нормативні засади шлюбних відносин, фікх охоплює сформовані мусульманськими правознавцями тлумачення, правові конструкції та рішення, а законодавство окремих держав надає відібраним доктринальним положенням загальнообов'язкової форми, змінює умови їх застосування та встановлює процедури реалізації.

Історичний аналіз засвідчив поступовий перехід від переважно доктринального регулювання, у якому провідну роль відігравали правознавці, судді та муфтії, до кодифікованого права особистого статусу.

Кодифікація при цьому не зводилася до буквального перенесення положень фікху до закону. Держава обирала певні доктринальні позиції, поєднувала їх із новими правовими вимогами та визначала порядок укладання, реєстрації і припинення шлюбу. Унаслідок цього сформувалися різні моделі регулювання. Частина держав відокремила цивільний шлюб від релігійної церемонії, тоді як інші зберегли традиційні конструкції, але пов'язали їх юридичні наслідки з письмовим оформленням, державною реєстрацією або судовим контролем. Порівняння цих моделей підтвердило, що правові інститути з однаковими назвами можуть відрізнятися підставами юридичної чинності, порядком реалізації та обсягом доступного захисту.

Дослідження механізму укладання шлюбу продовжено у *другому розділі «Правовий механізм укладання шлюбу в мусульманському праві».* Нікях розкрито як релігійно санкціонований договір права особистого статусу і водночас як юридичний факт, що породжує подружній статус. Його договірна природа виявляється у взаємному волевиявленні сторін, можливості погодження допустимих умов і виникненні майнових вимог. Водночас юридичний зміст нікяху не обмежується договірними зобов'язаннями. Укладання дійсного шлюбу породжує особисті й майнові права подружжя, спадкові права між чоловіком і дружиною та створює правові передумови для встановлення походження дитини. Батьківські права й обов'язки виникають із юридично встановленого походження дитини, а не із самого факту шлюбу між її батьками.

Для дійсності нікяху мають значення вільна й належно виражена згода, здатність сторін вступити у шлюб, відсутність установлених перешкод і дотримання форми, передбаченої застосовним правом. За результатами дослідження систематизовано чотири взаємопов'язані, але юридично самостійні характеристики нікяху: його відповідність правилам певної школи фікху, цивільне визнання державою, можливість судового доказування та доступність примусового захисту пов'язаних із ним прав. Участь опікуна, вимоги до свідків, письмове оформлення та державна реєстрація мають різне

юридичне значення залежно від правової школи й законодавства конкретної держави. Порушення однакової за назвою вимоги в різних державах може спричиняти недійсність шлюбу, обмеження можливості його доказування, відмову в державному визнанні або відповідальність за недотримання встановленого порядку.

Окрему увагу приділено махру як самостійному майновому праву дружини та забезпечувально-компенсаційному механізму. Правовий режим махру систематизовано за чотирма юридично відмінними елементами: виникненням права дружини на махр, визначенням його конкретного розміру, настанням строку виконання та можливістю примусового стягнення. Обов'язковість права дружини не означає, що певна сума завжди має бути визначена або сплачена до укладення шлюбу. За відсутності домовленості окремі доктринальні та законодавчі моделі допускають визначення належного махру. Його подальша доля залежить від умов договору, факту подружнього співжиття, способу припинення шлюбу й норм законодавства. Додаткові умови шлюбного договору можуть конкретизувати права сторін, але діють лише в межах, установлених доктриною та законом.

Полігінію проаналізовано через три моделі регулювання: законодавчу заборону; допустимість за попереднім судовим дозволом і перевіркою визначених умов; збереження класичної допустимості з вимогами документального оформлення або реєстрації. Тимчасові, неофіційні та інші нетипові шлюби оцінено з урахуванням їх визнання певною правовою школою, цивільної чинності та доступності судового захисту.

Правове становище жінки розкрито через конкретні гарантії, серед яких особиста згода, мінімальний шлюбний вік, обмеження повноважень опікуна, належна фіксація умов про махр, доступ до суду та можливість примусового виконання ухваленого рішення.

Третій розділ «Правове регулювання розірвання шлюбу в мусульманському праві» охоплює способи припинення нікяху та їх процесуальні, майнові й статусні наслідки. З урахуванням характеру

волевиявлення та ролі державного органу форми розірвання поділено на односторонні, договірні та судові. Такий поділ дає змогу розрізнити, хто ініціює припинення шлюбу, чи потрібна згода другого з подружжя, коли рішення набуває остаточності та якими є його майнові наслідки.

До односторонніх форм належить талак, зокрема випадки, коли чоловік делегує дружині право скористатися відповідним повноваженням. Сучасне законодавство може пов'язувати його здійснення з письмовою заявою, повідомленням дружини, державною реєстрацією, примирною процедурою або зверненням до суду. Такі вимоги не завжди змінюють доктринальну природу талаку, проте впливають на момент його державного визнання, порядок доказування та вирішення майнових вимог.

У дисертації систематизовано юридичні критерії розмежування класичного договірного хуль', його сучасних судових форм, фасху і тафріку з урахуванням суб'єкта ініціювання, значення згоди другого з подружжя, необхідності доведення встановленої правом підстави, ролі суду та майнових наслідків припинення шлюбу. У класичному фікху хуль' ґрунтується на погодженому волевиявленні сторін і зазвичай передбачає майнове врегулювання, зокрема повернення махру або відмову дружини від окремих вимог. Законодавство деяких держав надає хуль' судової форми, за якої дружина може домогтися розірвання шлюбу без згоди чоловіка за виконання встановлених законом умов. Фасх і тафрік відмежовано від такого механізму за підставами та порядком судового припинення шлюбу.

Ідду визначено як перехідний правовий режим після розірвання шлюбу або смерті чоловіка. Її призначення полягає у забезпеченні визначеності щодо походження дитини та встановленні часових меж переходу до нового сімейного статусу. Можливість відновлення подружнього зв'язку властива насамперед відкличному талаку, тоді як утримання, право на житло та інші гарантії залежать від способу припинення шлюбу, вагітності, доктринальної позиції та законодавства конкретної держави.

Післяшлюбні майнові вимоги колишнього подружжя відрізняються за своєю правовою природою від самостійних прав дитини. Невиплачений махр, утримання колишньої дружини або компенсаційні виплати виникають лише за наявності відповідної договірної, доктринальної чи законодавчої підстави.

Права дитини на утримання, догляд, належне визначення місця проживання, представництво і захист випливають із юридично встановленого походження та не залежать від способу розірвання шлюбу чи майнових домовленостей між батьками.

Ключові слова: ідда, кодифікація, махр, мусульманське право, нікях, особистий статус, полігінія, права дитини, права жінки, розірвання шлюбу, судовий контроль, укладання шлюбу, фікх, шаріат, шлюбний договір.

SUMMARY

Shchur Yu. D. Formation and Dissolution of Marriage in Muslim Law. Qualifying scientific work presented as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 «Law». Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2026.

The dissertation presents a theoretical and comparative legal study of the formation and dissolution of marriage in Muslim law. Its purpose is to provide a comprehensive account of the legal nature of nikah, the conditions governing its formation, the modes of its termination, and the legal consequences of marriage dissolution, taking into consideration the relationship between Sharia, fiqh, and the positive law of states whose family legislation has developed under the influence of the Muslim legal tradition. The research covers classical and contemporary fiqh doctrines and personal status legislation of Türkiye, Tunisia, Morocco, Egypt, Saudi Arabia, Iran, Pakistan, and other jurisdictions; individual clearly identifiable materials on the application of law are used only for illustrative purposes.

The first chapter, “Theoretical and Legal Foundations and the Evolution of the Institution of Marriage in Muslim Law”, examines the formation of Muslim family law and the changes undergone by the institution of marriage under the influence of state legislation. The dissertation distinguishes Sharia, fiqh, and positive law as separate levels of legal regulation. Sharia determines the religious and normative foundations of marital relations; fiqh encompasses the interpretations, legal constructs, and decisions developed by Muslim jurists; and national legislation gives selected doctrinal provisions generally binding legal form, modifies the conditions of their application, and establishes the relevant procedures.

The historical analysis demonstrates a gradual transition from predominantly doctrinal regulation, in which jurists, judges, and muftis played the leading role, to codified personal status law. Codification did not amount to a literal incorporation of fiqh provisions into legislation. States selected particular doctrinal positions, combined them with new legal requirements, and determined the procedures for the formation, registration, and termination of marriage. As a result, different regulatory models emerged. Some states separated civil marriage from the religious ceremony, while others retained traditional legal constructs but linked their legal effects to written documentation, state registration, or judicial supervision. A comparison of these models confirms that legal institutions bearing the same name may differ in the grounds of their legal validity, the procedures governing their application, and the scope of available legal protection.

The second chapter, “The Legal Mechanism for the Formation of Marriage in Muslim Law”, continues the examination of marriage formation. Nikah is characterised as a religiously sanctioned personal status contract and, at the same time, as a status-creating legal fact. Its contractual nature is reflected in the parties’ mutual consent, their ability to agree on permissible terms, and the creation of proprietary claims. At the same time, the legal content of nikah is not confined to contractual obligations. The formation of a valid marriage gives rise to personal and proprietary rights between the spouses, creates inheritance rights between the

husband and the wife, and establishes the legal framework for determining a child's parentage. Parental rights and duties arise from legally established parentage rather than from the mere existence of a marriage between the child's parents.

The validity of nikah depends on free and properly expressed consent, the parties' legal capacity to marry, the absence of legally recognised impediments, and compliance with the form prescribed by the applicable law. The study systematises four interrelated but legally distinct characteristics of nikah: conformity with the rules of a particular school of fiqh, civil recognition by the state, the possibility of proving the marriage before a court, and the availability of enforceable legal protection for rights arising from it. The participation of a guardian, the requirements concerning witnesses, written documentation, and state registration have different legal significance depending on the relevant school of law and the legislation of a particular state. Consequently, failure to comply with a similarly formulated requirement may, in different jurisdictions, result in the invalidity of marriage, restrictions on proving its existence, refusal of state recognition, or liability for failure to comply with the prescribed procedure.

Particular attention is paid to mahr as an independent proprietary right of the wife and as a protective and compensatory mechanism. The legal regime of mahr is systematised through four legally distinct elements: the emergence of the wife's entitlement, determination of its specific amount, the time when performance becomes due, and the possibility of compulsory enforcement. The mandatory nature of the wife's entitlement does not mean that a particular amount must always be fixed or paid before the marriage is formed. In the absence of an agreement, certain doctrinal and statutory models allow a proper mahr to be determined. Its subsequent treatment depends on the terms of the marriage contract, the consummation of the marriage, the mode of termination, and the applicable legislation. Additional terms of the marriage contract may specify the parties' rights but remain effective only within the limits permitted by doctrine and law.

Polygyny is examined through three regulatory models: statutory prohibition; permissibility subject to prior judicial authorisation and verification of prescribed conditions; and retention of the classical permission combined with documentation or registration requirements.

Temporary, informal, and other atypical marriages are assessed with regard to their recognition by a particular school of law, their civil validity, and the availability of judicial protection. The legal status of women is analysed through specific safeguards, including personal consent, a minimum marriageable age, restrictions on the guardian's authority, proper documentation of the terms concerning mahr, access to a court, and the enforceability of judicial decisions.

The third chapter, "Legal Regulation of the Dissolution of Marriage in Muslim Law", addresses the modes of terminating nikah and their procedural, proprietary, and status-related consequences. Depending on the nature of the declaration of intent and the role of state authorities, the forms of dissolution are classified as unilateral, contractual, and judicial. This classification makes it possible to determine who initiates the termination of marriage, whether the consent of the other spouse is required, when the dissolution becomes final, and what proprietary consequences it produces.

Talaq is a unilateral form of dissolution, and the husband may delegate to the wife the power to exercise it. Contemporary legislation may make the exercise of talaq subject to a written declaration, notification of the wife, state registration, reconciliation proceedings, or an application to a court. Such requirements do not always alter the doctrinal nature of talaq, but they affect the moment of its state recognition, the rules of evidence, and the resolution of proprietary claims.

The dissertation systematises legal criteria for distinguishing classical contractual khulʿ, its contemporary judicial forms, faskh, and tafriq, taking into account the initiating party, the significance of the other spouse's consent, the need to prove a legally recognised ground, the role of the court, and the proprietary consequences of dissolution. In classical fiqh, khulʿ is based on the parties' agreed intention and usually involves a proprietary settlement, including the return of

mahr or the wife's waiver of certain claims. The legislation of some states gives khulʿ a judicial form under which the wife may obtain the dissolution of marriage without the husband's consent, provided that the statutory conditions are satisfied. Faskh and tafriq are distinguished from this mechanism by the grounds and procedure for judicial termination of marriage.

Iddah is defined as a transitional legal regime following the dissolution of marriage or the husband's death. Its purpose is to ensure certainty regarding a child's parentage and to establish the temporal limits of the transition to a new family status. The possibility of restoring the marital relationship is primarily associated with revocable talaq, whereas maintenance, housing rights, and other safeguards depend on the mode of termination, pregnancy, the relevant doctrinal position, and the legislation of the particular state.

Post-marital proprietary claims between former spouses differ in their legal nature from the independent rights of the child. Unpaid mahr, maintenance of the former wife, or compensatory payments arise only where there is an appropriate contractual, doctrinal, or statutory basis. The child's rights to maintenance, care, proper determination of residence, representation, and protection derive from legally established parentage and do not depend on the mode of marriage dissolution or on proprietary arrangements between the parents.

Keywords: children's rights, codification, dissolution of marriage, family status, fiqh, formation of marriage, iddah, judicial supervision, mahr, marriage contract, Muslim law, nikah, polygyny, Sharia, women's rights.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Щур Ю. Д. Порівняльні аспекти укладання та розірвання шлюбних договорів у країнах європейського світу та мусульманських країн. *Інформація і право*. 2025. №2 (53). С. 274–279. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.2(53).334300.

2. Щур Ю. Д. Особливості укладання та розірвання полігамних шлюбів у країнах ісламу. *Dictum Factum*. 2025. №1 (17). С. 92–97. DOI: https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-92-97.

3. Щур Ю. Д. Механізми захисту прав жінок у шлюбно-сімейних відносинах: порівняльний аналіз ісламського права та національних систем. *Наукові перспективи*. 2025. №12 (66). С. 2021–2030. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-12(66)-2021-2030.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Щур Ю. Д. Морально-духовне осмислення жінки при укладанні та розірванні шлюбу у мусульманських країнах // Освіта і наука – 2024: матеріали звітно-наукової конференції студентів та аспірантів, 8–12 квітня 2024 року. Київ: Український державний університет імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 1322–1324.

5. Щур Ю. Д. Напрями реформування укладання та розірвання шлюбу в мусульманському суспільстві. *Трансформація правової системи України: виклики сучасності*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 21 лютого 2024 р. / за заг. ред. П. В. Горінова, С. І. Москаленка, Н. В. Сухицької. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 53–56.

ЗМІСТ

ВСТУП 13

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ШЛЮБУ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ ПРАВІ 28

1.1. Особливості виникнення та природа мусульманського права 28

1.2. Еволюція інституту шлюбу в мусульманському праві 49

Висновки до розділу 1 60

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ УКЛАДАННЯ ШЛЮБУ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ ПРАВІ **62**

2.1. Поняття та правова природа шлюбу в мусульманському праві 62

2.2. Умови дійсності та структура шлюбу в мусульманському праві 76

2.3. Особливі форми шлюбу в мусульманському праві 87

Висновки до розділу 2 99

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ ПРАВІ **101**

3.1. Загальні засади розірвання шлюбу в мусульманському праві 101

3.2. Форми і порядок розірвання шлюбу за мусульманським правом 110

3.3. Правові наслідки розірвання шлюбу 126

Висновки до розділу 3 140

ВИСНОВКИ **142**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ **145**

ДОДАТКИ **163**

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Укладання і розірвання шлюбу належать до основних інститутів права особистого статусу, у яких виразно виявляється взаємодія релігійних приписів, правничої доктрини та державного законодавства. Зростання міжнародної мобільності населення, поширення транскордонних сімейних відносин, укладання шлюбів, пов'язаних із правом різних держав, а також необхідність встановлення змісту іноземного права надають дослідженню цих інститутів теоретичного та практичного значення. Для належної правової оцінки шлюбу, його розірвання та пов'язаних із ними особистих і майнових наслідків недостатньо обмежуватися загальною характеристикою мусульманської правової традиції. Необхідно враховувати конкретну модель правового регулювання, чинне законодавство відповідної держави та місце, яке в цьому регулюванні посідають положення фікху.

Потреба в такому дослідженні зумовлена також неоднорідністю моделей сімейного законодавства, сформованих під впливом мусульманської правової традиції. У державах Близького Сходу, Північної Африки, Південної та Південно-Східної Азії співвідношення релігійних приписів, доктринальних положень фікху та позитивного права визначається по-різному. В одних державах регулювання особистого статусу безпосередньо ґрунтується на приписах шаріату та положеннях певних правових шкіл. В інших відповідні доктринальні положення закріплюються в кодифікованих актах, зазнають законодавчого переосмислення або враховуються судами під час тлумачення правових норм. В окремих державах юридична чинність шлюбу та правові наслідки його розірвання визначаються цивільним законодавством і пов'язуються з дотриманням передбаченої державою процедури.

Належне розуміння інститутів укладання і розірвання шлюбу потребує чіткого розмежування шаріату, фікху та позитивного права окремих держав,

сімейне законодавство яких сформоване під впливом мусульманської правової традиції. Шаріат становить релігійно-нормативну основу, тоді як фікх охоплює сформовані мусульманськими правознавцями тлумачення, правові конструкції та правила. Національне законодавство може закріплювати окремі положення фікху в нормативній формі, змінювати умови їх застосування, визначати процедури реалізації та компетенцію судових і адміністративних органів. Неврахування відмінностей між цими рівнями може призводити до ототожнення релігійних приписів із законодавством окремих держав і формувати спрощене уявлення про юридичний зміст інститутів мусульманського сімейного права.

Нікях у мусульманській правовій традиції має договірну форму, однак юридичний зміст шлюбу не обмежується взаємними зобов'язаннями сторін. Його укладання породжує подружній статус, визначає особисті й майнові права чоловіка та дружини, зумовлює виникнення спадкових прав між подружжям і створює правові передумови для встановлення походження дитини. Це потребує поєднання договірного та статусного підходів до визначення правової природи шлюбу. Його розірвання також не має єдиної правової форми. Класичний фікх і законодавство окремих держав передбачають односторонні, договірні та судові способи розірвання шлюбу, які різняться суб'єктом ініціювання, значенням волевиявлення іншого з подружжя, участю суду або реєстраційного органу, майновими наслідками та можливістю відновлення подружніх відносин.

Актуальність теми пов'язана також із сучасним реформуванням права особистого статусу. Реформи охоплюють підвищення мінімального шлюбного віку, посилення вимог до документального оформлення і державної реєстрації шлюбу, обмеження полігінії, розширення підстав судового розірвання шлюбу, запровадження процесуального контролю за талаком та посилення гарантій прав жінки й дитини. Ці зміни впливають на умови застосування традиційних правових конструкцій, однак їх зміст і межі залежать від законодавства конкретної держави. У Марокко, Єгипті та

Саудівській Аравії сімейне законодавство зберігає зв’язок із положеннями фікху, проте в кожній із цих держав різняться ступінь їх кодифікації, способи законодавчого переосмислення та обсяг судового й адміністративного контролю.

Відмінність національних моделей регулювання полягає насамперед у юридичних підставах визнання шлюбу, процесуальних способах його припинення та наслідках недодержання встановлених законом вимог. Тому порівняльний аналіз має спиратися не на тотожність назв інститутів, а на зіставлення конкретних правових наслідків їх застосування.

Теоретична актуальність дослідження полягає в необхідності визначити юридичні критерії розмежування доктринальної чинності шлюбу та його державного визнання, уточнити співвідношення договірних і статусних наслідків нікяху, визначити правову природу махру й ідди, а також систематизувати способи розірвання шлюбу та пов’язані з ними права колишнього подружжя і дітей.

Для української юридичної науки тема має порівняльно-правове і практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані під час встановлення змісту сімейного права іноземної держави, оцінки дійсності шлюбу, укладеного за кордоном, визнання розірвання шлюбу, здійсненого за кордоном, та визначення правових наслідків іноземних актів цивільного стану. Недостатня розробленість у вітчизняній юридичній науці проблем укладання і розірвання шлюбу з урахуванням розмежування шаріату, фікху та позитивного права, відмінностей між законодавчими моделями окремих держав і сучасних напрямів реформування права особистого статусу підтверджує актуальність обраної теми.

Теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці українських учених, які визначали поняття і критерії розмежування правових сімей, місце релігійного права на правовій карті світу та особливості взаємодії права з релігією. До цього кола належать праці Х. Бехруза [1], Д. М. Бєлова [2], Н. М. Бинюк [3], О. В. Бучми [4], Ю. В. Гоцуляка [5], М. В. Громовчук [6],

Г. С. Єрмакової [7], К. О. Лагутіної [8], М. В. Лубської [9; 10], В. І. Лубського [11; 12], Д. В. Лук'янова [13; 14; 15; 16], Л. А. Луць [17; 18], О. В. Маніліч [19], Т. В. Міхайліної [20; 5], О. П. Письменної [21], І. Ю. Росовської [22], Г. О. Саміло [23; 24], І. М. Ситар [25], Т. М. Стефанчишеної [26], Т. О. Чепульченко [27], Д. Шуби [28], Д. С. Юхименка [29]. У їх дослідженнях можна розрізнити два підходи. Перший виходить із класифікації правових систем і прагне визначити самостійність мусульманської правової сім'ї; другий зосереджується на співвідношенні релігійних, моральних і юридичних приписів. Обидва підходи важливі для характеристики мусульманського права, проте не дають відповіді на питання про чинність конкретної норми шлюбу чи розлучення у певній державі.

Питання методології порівняльного правознавства досліджено М. Г. Хаустовою [30; 8; 29], О. В. Кресіним [18], С. П. Погребняком [14; 16], І. О. Биля-Сабадаш [14], В. С. Журавським [31], О. В. Зайчуком [32; 31], О. Л. Копиленком [31], Ю. С. Шемшученком [32; 18; 33; 34], Н. М. Оніщенко [32; 35; 33; 31], О. В. Петришиним [36; 37], О. В. Зінченко [38; 15] та Д. В. Лук'яновим [39; 40; 41; 13]. Цей науковий доробок дає підстави враховувати умовність класифікацій правових сімей, а також історичне й культурне середовище їх розвитку. Відмінність полягає у масштабі аналізу: загальна компаративістика описує великі правові масиви, тоді як дослідження шлюбу потребує функціонального зіставлення окремих правил, процедур і правових наслідків.

Категорії праворозуміння, джерел права та правового статусу особи досліджували Н. М. Пархоменко [42], П. М. Рабінович [43], В. Д. Ткаченко [16], М. В. Цвік [36] та Ю. С. Шемшученко [32; 18; 33; 34]; загальнотеоретичні положення про правове регулювання, юридичні факти й механізм реалізації прав та обов'язків висвітлено М. С. Кельманом, О. Г. Мурашиним і Н. М. Хомою [44]. Значення цього доробку для дослідження полягає передусім у можливості розмежувати нормативне

походження правила, форму його державного закріплення, юридичний факт укладення шлюбу та породжуваний ним статус.

Наступний напрям досліджень безпосередньо стосується співвідношення шаріату, фікху та джерел позитивного права. Юридичне значення Корану й загальну джерельну структуру мусульманського права розглядали І. М. Коваль і С. Заверуха [45], а В. М. Северинюк [46] досліджував механізм правового регулювання в мусульманському праві. Співвідношення понять «шаріат» і «фікх» спеціально аналізувала Х. М. Войтович [47]; порівняльну характеристику джерел запропонувала С. Є. Галюк [48], їх склад і загальні риси мусульманської правової системи висвітлювали О. В. Легка [49] та Б. О. Логвиненко [50], а окремі питання термінології і структури розкрив М. Садовський [51]. Державний і конституційний вимір цієї проблеми розкривав А. А. Ан-Наїм [52], тоді як А. С. Тагієв [53; 54] дослідив особливості джафаритської правової доктрини. Спільним для цих праць є визнання людського, доктринального характеру фікху на відміну від релігійно-нормативного авторитету шаріату. Дискусійним залишається не розмежування, а юридичний механізм, через який доктринальна позиція набуває обов’язковості в сучасній мусульманській державі.

Проблема правової природи нікяху потребує поєднання мусульмансько-правового матеріалу з категоріями цивілістики. Поняття договору, юридичного факту, зобов’язання і підстав його припинення уточнювалися з урахуванням праць О. В. Дзери [55], Н. С. Кузнєцової [56], В. В. Луця [57], Р. А. Майданика [58], Є. О. Харитонова [59] та В. М. Коссака [60]. Питання здійснення й захисту особистих та майнових прав батьків і дітей розробляла Л. В. Красицька [61].

Безпосередньо укладання і правовий режим мусульманського шлюбу в українській науці досліджували А. Ю. Доготар [62], К. А. Казарян [63], Р. В. Карпенко і С. Г. Тарасенко [64], В. В. Маньгора і Т. В. Безе [65], О. В. Легка [66], М. В. Лубська [67], В. В. Пчелінцева [68]. Релігійно-

правовий контекст сімейних відносин розкрито також у колективній праці І. В. Васильєвої, К. О. Гололобової, М. В. Лубської, В. І. Лубського і Т. І. Лубської [69].

Правове становище жінки й дитини становить окремий напрям досліджень, який тривалий час розвивався нерівномірно. Місце жінки в країнах ісламського світу аналізувала Т. С. Кириченко [70]. Її становище в релігіях авраамістичної традиції досліджувала Н. І. Недзельська [71]. Дж. Ауда [72] розглядав цілі шаріату як критерій визначення спрямованості правового регулювання. О. В. Зінченко [73] дослідила конституційне закріплення прав людини в арабських обмежених монархіях. Ю. Мамедов [74] зосередився на доктринальних основах систем захисту прав людини в мусульманському праві. Питання забезпечення прав жінки на прикладі Пакистану проаналізувала В. В. Матвієнко [75].

Полігінія та інші нетипові шлюбні конструкції в літературі розглядаються переважно або в історико-релігієзнавчому, або в національно-правовому вимірі. Особливості шлюбу з іновірцем аналізувала О. М. Муллокандова [76]. Передумови формування полігінії, морально-релігійне осмислення становища жінки та відносини у мусульманській сім'ї висвітлювала Н. В. Стужна [77; 78; 79].

Т. Н. Шамсутдинова-Лебедюк [80; 81] досліджувала релігійні засади сімейно-шлюбних відносин, В. В. Яковенко [82] вивчала умови укладання шлюбу в Об'єднаних Арабських Еміратах, Т. Н. Шамсутдинова-Лебедюк і В. В. Ляльович розглядали сім'ю як соціокультурний і духовний інститут [83].

У зарубіжній літературі Дж. Н. Д. Андерсон [84; 85] описував становище мусульманського права в сучасній державі та напрями законодавчого реформування, Дж. Л. Еспозіто [86; 87] відтворював історичний і релігійний контекст ісламської традиції, С. Е. Меррі [88] розкрила феномен правового плюралізму, а В. М. Ватт [89] дослідив формування ранньої мусульманської громади. Системний виклад інститутів

особистого статусу міститься у праці А. А. А. Файзі [90], історичне джерельне значення має збірка Мухаммада Юсуфа Хана Бахадура [91]. Ці дослідження показують, що мусульманське право функціонує одночасно як доктринальна традиція, державне право і соціальна практика, але не пропонують єдиного критерію для визначення того, який із цих рівнів породжує конкретний цивільний наслідок.

Історію розвитку регулювання сімейних відносин в ісламі досліджувала Л. Пірс [92]. Гендерний вимір мусульманського права розкрила Дж. Е. Такер [93]. Порівняльні дослідження державної реєстрації та цивільного визнання шлюбу здійснювала Н. Алім [94]. Взаємодію державних і релігійних норм під час визнання нікяху аналізували Дж. Макбрієн [95] та Р. Урінбоєв [96], а межі законодавчого втручання у традиційні сімейно-правові інститути досліджували К. Стілт, С. Вахіді та С. Гриффін [97]. Дослідження сучасних моделей оформлення та визнання шлюбу показують, що письмова форма і реєстрація можуть істотно впливати на доступ до правового захисту. Проте їх юридичний ефект у різних державах неоднаковий: відсутність документа може означати недійсність, обмеження доказування, відмову в окремих вимогах або лише порушення адміністративного порядку.

Майновий зміст нікяху найповніше розкривається через махр і додаткові договірні умови. Окремі аспекти правової природи та фінансового значення махру досліджував С. С. Ахаммад [99], договірне регулювання відносин подружжя розглядав Дж. Дж. А. Насір [100; 101], умови мусульманського шлюбного договору та їх застосування в різних правових і соціальних середовищах висвітлено у збірнику за редакцією А. Кураїші-Ландес та Ф. Е. Фогеля [102], а Н. Рахмані [103] окремо вивчала, чи здатний махр забезпечити фінансовий захист жінки після розірвання шлюбу. Отже, саме право на махр, його фінансове призначення та окремі питання визначення і стягнення вже висвітлювалися в попередній літературі. Водночас у межах цього дослідження ці напрацювання систематизовано

через чотири самостійні юридичні елементи: виникнення права на махр, погодження його розміру, настання строку виконання та можливість примусового стягнення.

Проблему неофіційного релігійного шлюбу та пов'язаних із ним обмежень прав його учасників досліджувала Т. Еркок Байдар [98]. Порівняльні зміни законодавства Індонезії та Саудівської Аравії аналізували В. Фатахілла і Т. Лухурінгбуді [104]. Відмінності іранської та марокканської моделей регулювання сімейних відносин розкрила З. Мір-Хоссейні [105]. Розвиток марокканського сімейного права дослідив С. З. Оздемір [106], а мінімальний шлюбний вік і законодавчі винятки з нього проаналізували А. Бюхлер і К. Шлаттер [107]. Сучасні зміни правового статусу жінки після кодифікації сімейного права Саудівської Аравії окремо оцінює Д. Алорінан [108].

З. Б. Камарудін [109] досліджувала правове регулювання і практику розірвання шлюбу мусульман та немусульман у Малайзії, зокрема судові процедури. Мохаммад Васім Алі [110] розглянув доступні дружині форми припинення шлюбу. Н. Сонневельд [111] проаналізувала практику та процесуальне оформлення хуль' у Єгипті. К. Улман [112] дослідила механізми розірвання шлюбу й опіки над дітьми в мусульманських правових і звичаєвих моделях. А. Ф. Ібрагім [113] окремо звернувся до розмежування догляду за дітьми та юридичних повноважень щодо них, а також до врахування інтересів дитини.

Проведений огляд засвідчує, що окремі аспекти укладання і розірвання шлюбу в мусульманському праві вже досліджувалися у вітчизняній і зарубіжній літературі. Значна частина праць стосується законодавства певної держави, окремого правового інституту або релігієзнавчих і соціальних аспектів сімейних відносин. Водночас серед проаналізованих праць не виявлено комплексного дослідження, у якому співвідношення шаріату, фікху та позитивного права слугувало б єдиною основою для аналізу правової

природи нікяху, способів його припинення та процедур реалізації відповідних прав.

Отже, подальшого дослідження потребує передусім юридичне значення доктринальних положень фікху в сучасному державному регулюванні сімейних відносин. Необхідно встановити, як законодавчі й процедурні вимоги впливають на чинність шлюбу, здійснення майнових прав подружжя та доступ до їх судового захисту, а також з'ясувати відмінності між договірними, односторонніми й судовими способами припинення шлюбу та їх наслідками.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Українського державного університету імені Михайла Драгоманова 27 червня 2023 року, протокол №8. Дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри права університету.

Мета дослідження полягає у виробленні цілісної теоретико-правової характеристики укладання і розірвання шлюбу в мусульманському праві шляхом розмежування шаріату, фікху та позитивного права, з'ясування правової природи нікяху, умов його укладання, форм і наслідків припинення шлюбу, а також особливостей законодавчого перетворення відповідних доктринальних конструкцій в окремих державах.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

– охарактеризувати становлення мусульманського права, його джерельні засади та співвідношення шаріату, доктрини фікху і чинного сімейного законодавства окремих держав;

– простежити історичну еволюцію інституту шлюбу від його доктринального оформлення у класичному фікху до кодифікації норм права особистого статусу, з'ясувати особливості законодавчого перетворення відповідних конструкцій і формування сучасних національних моделей сімейного законодавства;

– визначити поняття і правову природу нікяху, установити

співвідношення його релігійно-нормативної, договірної та статусної складових;

– проаналізувати юридичний склад укладання шлюбу, умови його дійсності, значення волевиявлення сторін, участі опікуна і свідків, правову природу махру та наслідки недотримання встановлених вимог;

– систематизувати особливі форми шлюбу в мусульманському праві та порівняти моделі їх доктринального визнання, законодавчого регулювання, обмеження або заборони;

– розкрити загальні засади розірвання шлюбу та визначити співвідношення договірної автономії сторін, одностороннього волевиявлення і державного процесуального контролю;

– класифікувати односторонні, договірні й судові форми розірвання шлюбу, установити їхні підстави, порядок реалізації та особливості правового регулювання в окремих сучасних юрисдикціях;

– визначити майнові та статусні наслідки розірвання шлюбу, розкрити правове значення махру й ідди, розмежувати післяшлюбні обов'язки колишнього подружжя та самостійні обов'язки батьків щодо дітей.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з укладанням, здійсненням і припиненням шлюбу в державах, сімейне законодавство яких сформоване під впливом мусульманської правової традиції.

Предметом дослідження є приписи, що ґрунтуються на шаріаті, доктринальні положення класичного і сучасного фікху та законодавство окремих держав щодо умов і порядку укладання нікяху, окремих форм шлюбу, способів його розірвання та правових наслідків припинення шлюбу.

Методи дослідження. Вихідною аналітичною засадою роботи є розмежування шаріату як релігійно-нормативного підґрунтя, фікху як результату правничого тлумачення та позитивного права як форми державного закріплення, застосування і примусового забезпечення відповідних правил. Історико-правовий метод використано для дослідження

становлення джерел мусульманського права, формування правових шкіл, розвитку інституту шлюбу та переходу від доктринального регулювання до кодифікованого права особистого статусу у XIX–XXI століттях *(підрозділи 1.1, 1.2)*. Порівняльно-правовий метод застосовано під час зіставлення положень окремих мазхабів і законодавчих моделей Туреччини, Тунісу, Марокко, Єгипту, Саудівської Аравії, Ірану, Пакистану та інших країн щодо умов шлюбу, полігінії, талаку, хуль', судового розірвання та наслідків припинення подружніх відносин *(підрозділи 2.2, 2.3, 3.2, 3.3)*.

Формально-юридичний метод дав змогу встановити зміст приписів законодавства про особистий статус, умови їх застосування, компетенцію державних органів і юридичні наслідки відповідних процедур *(підрозділи 1.2, 2.2, 2.3, 3.2, 3.3)*. Герменевтичний метод використано для з'ясування змісту коранічних положень і доктринальних текстів з урахуванням історичних умов їх формування, способів тлумачення та відмінностей між правовими школами *(підрозділи 1.1, 2.1, 3.1)*.

Системний метод застосовано для дослідження взаємозв'язку нікяху з махром, утриманням, походженням дитини, спадкуванням та іншими інститутами права особистого статусу (підрозділи 2.1, 2.2, 3.3). Функціональний метод застосовано для визначення юридичного призначення окремих умов шлюбу, способів його розірвання та післяшлюбних правових режимів. За допомогою аналізу, синтезу і класифікації систематизовано особливі форми шлюбу та способи його припинення, визначено критерії їх розмежування за суб'єктом ініціювання, характером волевиявлення, участю суду або реєстраційного органу й обсягом правових наслідків (підрозділи 2.3, 3.1, 3.2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у конкретизації юридичного значення доктринальних конструкцій мусульманського сімейного права в сучасних державах, уточненні правової природи нікяху, махру, ідди та окремих способів розірвання шлюбу, а також у визначенні

способів законодавчого перетворення положень фікху. На захист виносяться такі результати:

Вперше:

1) у вітчизняній теоретико-правовій науці запропоновано комплексну систему критеріїв розмежування доктринальної чинності нікяху та його державного визнання, яка поєднує чотири взаємопов'язані, але юридично самостійні характеристики: відповідність шлюбу правилам певної школи фікху, його цивільне визнання, можливість судового доказування та можливість примусового захисту пов'язаних із ним прав. На відміну від досліджень, присвячених окремо реєстрації, визнанню або доказуванню релігійного шлюбу, ці критерії використано як єдину аналітичну конструкцію для оцінювання наслідків державної реєстрації, судового дозволу, повідомлення та інших установлених законом процедур;

2) запропоновано чотириелементну юридичну модель правового режиму махру, у межах якої як самостійні елементи послідовно розмежовано: виникнення майнового права дружини на махр; визначення його конкретного розміру; настання строку виконання відповідного майнового обов'язку; можливість і умови примусового стягнення. Новизна цього підходу полягає у системному поєднанні зазначених чотирьох юридичних характеристик в єдину модель, придатну для порівняння доктринальних і законодавчих режимів та визначення наслідків відсутності погодженої суми, прострочення виконання і припинення шлюбу;

3) запропоновано систему юридичних критеріїв розмежування класичного договірного хуль', його сучасних судових форм, фасху і тафріку за характером волевиявлення, значенням згоди другого з подружжя, необхідністю доведення спеціальної правової підстави, роллю суду та майновими наслідками припинення шлюбу. Авторський результат полягає у включенні судового хуль' до єдиної класифікаційної моделі та послідовному відмежуванні від інших способів припинення шлюбу.

Удосконалено:

4) класифікацію способів розірвання шлюбу з урахуванням суб’єкта ініціювання, характеру волевиявлення, значення згоди іншого з подружжя, участі суду або реєстраційного органу та обсягу правових наслідків. Класифікацію конкретизовано стосовно досліджених законодавчих моделей, що дало змогу послідовно розмежувати односторонні, договірні та судові способи припинення шлюбу;

5) характеристику нікяху як релігійно санкціонованого договору права особистого статусу та юридичного факту, що породжує подружній статус. Уточнено, що договірна форма визначає порядок погодження волі сторін і майнових умов, тоді як укладення нікяху породжує подружній статус, особисті та майнові права подружжя і спадкові наслідки;

6) визначення юридичного складу укладання нікяху шляхом розмежування загальних передумов шлюбу та вимог, юридичне значення яких визначається доктриною певної правової школи або законодавством відповідної держави. До загальних передумов віднесено належне волевиявлення сторін, їхню здатність до укладання шлюбу і відсутність установлених перешкод. Участь опікуна, вимоги до свідків, письмове оформлення та державна реєстрація можуть впливати на дійсність шлюбу, його державне визнання, доказування або спричиняти інші передбачені законом наслідки;

7) розуміння меж договірної автономії сторін нікяху. Установлено, що умови про місце проживання, освіту або працю дружини, майнові відносини подружжя, обмеження полігінії чи делегування дружині права ініціювати розірвання шлюбу набувають юридичного значення за умови їх допустимості відповідною доктриною, належного закріплення у договорі та наявності встановленого законом способу захисту;

8) класифікацію моделей державного регулювання полігінії. Розмежовано законодавчу заборону полігінії; її допустимість за попереднім дозволом суду і перевіркою встановлених законом умов; збереження

класичної допустимості з вимогами щодо документального оформлення, повідомлення або державної реєстрації.

Набули подальшого розвитку:

9) положення про кодифікацію мусульманського сімейного права як форму законодавчого відбору і перетворення доктринальних правил. Обґрунтовано, що законодавець не відтворює фікх у незмінному вигляді, а обирає між позиціями правових шкіл, поєднує їх, змінює умови застосування відповідних конструкцій, установлює процедури, строки, способи доказування та компетенцію державних органів;

10) положення про модернізацію правового статусу жінки у шлюбно-сімейних відносинах через конкретні юридичні засоби. До них віднесено підвищення мінімального шлюбного віку, забезпечення особистої згоди, обмеження повноважень опікуна, документування махру, доступ до судового розірвання, процесуальний контроль за талаком і виконання рішень про утримання;

11) розмежування правових наслідків припинення шлюбу. Ідду охарактеризовано як диференційований перехідний режим, зміст якого визначають спосіб припинення шлюбу, вагітність, доктринальна позиція та законодавство відповідної держави. Майнові вимоги між колишнім подружжям відмежовано від самостійних прав дитини й батьківських обов’язків, що випливають із юридично встановленого походження дитини.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх використання:

– у науково-дослідній діяльності – для подальшого вивчення мусульманського права, інститутів особистого статусу, взаємодії релігійно-доктринальних приписів із державно-правовими механізмами та проблем порівняльного правознавства;

– у правозастосовній практиці – під час установлення змісту іноземного сімейного права у справах з іноземним елементом, а також оцінювання умов

укладання шлюбу, способу його припинення та юридичних наслідків відповідного іноземного акта;

– у навчальному процесі – під час викладання курсів «Порівняльне правознавство», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Сімейне право», «Міжнародне приватне право», а також під час підготовки навчально-методичних матеріалів і спеціальних курсів із мусульманського права.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Положення, висновки та пропозиції, що містяться в роботі й виносяться на захист, сформульовано здобувачкою особисто. Теоретичні узагальнення ґрунтуються на самостійному аналізі джерел шаріатського походження, положень класичного і сучасного фікху, законодавства окремих держав, окремих матеріалів правозастосування та праць українських і зарубіжних дослідників. Використані ідеї, результати й тексти інших авторів супроводжуються належними посиланнями.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження оприлюднено на звітно-науковій конференції «Освіта і наука – 2024» (м. Київ, 8–12 квітня 2024 р.) та Всеукраїнській науково-практичній конференції «Трансформація правової системи України: виклики сучасності» (м. Київ, 21 лютого 2024 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, об’єднаних у вісім підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 166 сторінок. Список використаних джерел налічує 160 найменувань.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ ШЛЮБУ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ ПРАВІ

1.1. Особливості виникнення та природа мусульманського права

Для української юридичної науки дослідження мусульманського сімейного права має насамперед прикладне порівняльно-правове значення. У справах з іноземним елементом суд або інший компетентний орган повинен установити зміст права відповідної держави, відмежувати релігійну практику від юридично визнаної форми шлюбу та визначити наслідки його укладення чи припинення. Отже, аналіз сімейного законодавства держав Близького Сходу й інших регіонів потрібний не як загальна характеристика ісламу, а як з’ясування конкретних норм, процедур і способів захисту сімейних прав.

Сімейні відносини в мусульманській правовій традиції історично регулювалися приписами, які мали водночас релігійне, етичне і юридичне значення. Це, однак, не означає повної тотожності релігії та права. Юридичний зміст конкретного правила формувався через доктрину фікху, судове застосування, звичай, а в сучасних державах також через конституцію, закон і діяльність уповноважених органів. Таке розмежування дає змогу уникнути надто широкого твердження про шаріат як єдиний безпосередній регулятор усіх сімейних відносин [2, с. 41–44].

Особливість мусульманського права полягає не у відсутності будь-якої межі між релігійними, моральними та юридичними приписами, а в їхньому історично тісному зв’язку. Х. Бехруз звертає увагу на релігійну основу цієї правової традиції, проте для юридичного аналізу необхідно окремо визначати зміст шаріату, доктринальні висновки фікху та норми позитивного права. У сучасній державі саме останні встановлюють компетенцію суду, форму юридичних актів і можливість примусового виконання [114, с. 268–273].

Мусульманська правова система має кілька рівнів.

Перший рівень утворює шаріат, який є релігійно-нормативним підґрунтям, пов’язане з Кораном і Сунною. Він визначає уявлення про дозволене і заборонене, справедливість, права та обов’язки людини перед Богом і суспільством. Його незмінність стосується авторитету одкровення, але не означає незмінності кожного юридичного висновку, сформульованого правниками.

Фікх охоплює доктринальні тлумачення і правові висновки мусульманських правознавців. Саме на цьому рівні конкретизувалися умови укладання шлюбу, способи його розірвання, правила спадкування й доказування. Людський характер фікху пояснює розбіжності між мазхабами та можливість зміни окремих правових позицій без перегляду авторитету первинних релігійних текстів.

Національне законодавство визначає, які доктринальні положення набувають юридично обов’язкової форми. Шаріат і фікх можуть виступати безпосереднім підґрунтям окремої норми, конституційним орієнтиром, матеріалом для судового тлумачення або історичним джерелом інституту особистого статусу. Реальний юридичний ефект визначають спосіб кодифікації, компетенція судів і практика державних органів [115, с. 115–118; 116, с. 1–4].

Взаємодія шаріату, фікху та національного законодавства відбувається через законодавчий вибір і юридичне оформлення доктринальних положень. Під час кодифікації держава може обрати позицію певної школи, поєднати кілька підходів, змінити умови застосування традиційної конструкції або встановити нову процедуру її реалізації. Наслідком є не універсальна «державна версія шаріату», а конкретна модель позитивного сімейного права, легітимація якої може спиратися на релігійну традицію [115, с. 117–118; 117, с. 19–21].

Основними текстуальними джерелами мусульманського права є Коран і Сунна. У класичній методології правники також застосовували іджму

(консенсус) та кияс (аналогію) для обґрунтування правових висновків. Коран і Сунна становлять його релігійно-нормативну основу, тоді як фікх є результатом людського тлумачення та систематизації відповідних приписів [115, с. 16–17].

Коран як священний текст ісламу містить як безпосередні нормативні приписи (зокрема щодо шлюбу, спадкування, майнових відносин), так і загальні принципи справедливості, рівноваги та відповідальності. Проте значна частина правового матеріалу має рамковий характер і потребує конкретизації. Сунна як сукупність висловлювань, дій і мовчазних схвалень пророка Мухаммеда відіграє роль ключового джерела деталізації та практичного тлумачення коранічних положень. У сукупності Коран і Сунна формують нормативне ядро шаріату.

Потреба вирішувати ситуації, прямо не врегульовані Кораном і Сунною, сприяла виробленню інших способів правового обґрунтування. До них належали іджма та кияс, юридична природа й авторитет яких неоднаково визначалися правовими школами.

Іджма позначає визнаний у відповідній правничій традиції консенсус авторитетних учених щодо певного питання. Її суб’єктний склад, умови встановлення та обов’язкова сила тлумачилися правовими школами неоднаково. З огляду на це іджму точніше розглядати як спосіб доктринального закріплення правової позиції, а не як рішення єдиного органу, обов’язкове для всіх мусульманських правників у будь-який час.

Кияс є методом аналогічного міркування, коли норма, прямо передбачена в джерелі, поширюється на новий випадок за спільної юридично значущої причини. Через кияс мусульманське право набуває здатності реагувати на соціальні зміни, не відходячи від текстуальних основ.

Центральне місце у цьому процесі посідає іджтіхад як раціональне зусилля правознавця, спрямоване на виведення норми з джерел за допомогою встановлених методологічних правил. Іджтіхад передбачає глибоке знання текстів, принципів тлумачення та позицій правової школи. Через іджтіхад

мусульманська правова система зберігала здатність до розвитку і пристосування до нових історичних умов, не заперечуючи при цьому незмінності божественного одкровення [118, с. 110–112].

Іджтіхад здійснювався в межах методології певної мусульманської правової школи, яка визначала прийнятні джерела, способи тлумачення тексту, межі аналогії та значення усталеної доктрини. Через це різні мазхаби могли пропонувати відмінні рішення однакових сімейно-правових питань, залишаючись у межах спільної мусульманської правової традиції [115, с. 20–25].

Співвідношення одкровення і правничого тлумачення пояснює внутрішню варіативність мусульманського права. Коран і Сунна утворюють релігійно-нормативну основу, тоді як фікх фіксує людські способи її осмислення в межах різних шкіл. Зміни доктринальних позицій та їх подальше законодавче оформлення не змінюють статусу первинних текстів, але впливають на зміст правил, які фактично застосовуються до шлюбу і його розірвання.

Значення джерел мусульманського права визначається їх авторитетом і способами правничої роботи з ними. Коран і Сунна сформували вихідну нормативну основу [115, с. 16–18], тоді як консенсус правників, аналогія та інші методи дозволяли співвідносити нові життєві ситуації з основними приписами традиції. Класичне мусульманське право, відповідно, розвивалося не як замкнений набір законодавчих статей, а як система тлумачення й аргументації, що реалізовувалася в межах правових шкіл [115, с. 22–25].

Методологічну складність зумовлює те, що релігійний обов’язок, етична оцінка і юридично забезпечене правило можуть бути сформульовані в одній нормативній традиції, але мати різні наслідки. Категорії європейської теорії права, отже, не слід механічно переносити на шаріат. Потрібно встановлювати, яким шляхом конкретне положення набуває юридичного значення: через доктрину фікху, судове рішення, державну кодифікацію, адміністративну процедуру або визнану законом практику.

Під час аналізу шлюбно-сімейних інститутів необхідно розрізняти шаріат як сукупність релігійно-нормативних орієнтирів, фікх як доктринальний результат їх правничого тлумачення та законодавство як владну форму закріплення конкретних правил. Таке розмежування не заперечує їх взаємодії, але дозволяє уникнути ототожнення класичних правових позицій із чинним правом сучасних держав.

Для подальшого аналізу потрібне ще одне методологічне уточнення. Віднесення мусульманського права до окремої правової сім'ї дозволяє виявити його джерельні та світоглядні особливості, однак така класифікація не замінює дослідження конкретної юрисдикції. Порівняльне правознавство виходить із залежності правової системи від історичного досвіду, соціальної структури, культури та способів інституційного оформлення права. Відтак однакове релігійне посилання в конституції двох країн не означає однакового змісту сімейного законодавства, а однакова назва інституту не гарантує тотожності його юридичних наслідків [114, с. 65–66].

Порівняння у цій сфері має здійснюватися на двох рівнях. На макрорівні з'ясовуються місце мусульманської правової традиції на правовій карті світу, характер її джерел і співвідношення права з релігією. На мікрорівні зіставляються конкретні правила про згоду на шлюб, опікуна, свідків, махр, реєстрацію, полігінію та форми розірвання шлюбу. Змішування цих рівнів породжує помилку, коли загальна характеристика правової сім'ї використовується як готова відповідь на питання про чинне право Марокко, Єгипту, Саудівської Аравії або Пакистану [14, с. 23].

Класифікації правових систем мають евристичний, а не нормативний характер. Вони дають змогу впорядкувати матеріал за спільними ознаками, але не створюють наднаціонального «мусульманського кодексу». Х. Бехруз відносить мусульманське право до самостійної правової сім'ї, водночас наголошуючи на складності невиддиференційованих правових систем і на умовності меж між великими правовими масивами. Для сімейного права це означає, що доктринальна належність до певного мазхабу повинна

перевірятися через закон, компетенцію суду та офіційну процедуру, а не припускатися лише з огляду на релігійну більшість населення [114, с. 94–99].

Доцільно зіставляти юридичні конструкції з однаковими функціями. Так, український шлюбний договір регулює переважно майнові відносини подружжя або осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, тоді як нікях у класичній доктрині є підставою виникнення подружнього статусу. Однакова термінологія не означає тотожності функцій. Талак і судове розлучення різняться суб’єктом волевиявлення, процедурою та роллю держави [119, ст. 92–93; 120, с. 158–161; 121, с. 161–164].

Особливої обережності потребує вживання понять «мусульманське право» і «право мусульманської держави». Перше поняття охоплює релігійно-нормативну основу та доктринальні способи її осмислення, тоді як друге стосується позитивного права конкретної держави. Ці поняття не є тотожними: право конкретної мусульманської держави може поєднувати конституційні приписи, кодифіковані акти про особистий статус, норми європейського походження, адміністративні процедури та судову практику [114, с. 268–273].

З огляду на це нормативний матеріал у дослідженні оцінюється за походженням і за чинністю окремо. Походження норми може бути пов’язане з коранічним приписом або позицією певної школи фікху, але обов’язковість правила в сучасній державі визначають конституція, закон, судовий прецедент або офіційно визнана доктрина. Водночас релігійна практика може залишатися соціально обов’язковою для сторін, не породжуючи повного комплексу цивільних наслідків. Це розмежування дає змогу уникнути одночасно двох крайнощів: ототожнення шаріату із сучасним законодавством і повного заперечення релігійної основи кодифікованих інститутів [122, с. 52–55].

Порівняння має розмежовувати закон, доктринальне тлумачення та підтверджену практику застосування. Обов’язкова реєстрація не виключає обмеженого доказового значення незареєстрованого нікяху. В інших

державах відсутність реєстрації може означати недійсність шлюбу або адміністративну відповідальність [94, с. 52–53]. Судовий контроль за полігінією може мати дозвільний або формально-перевірочний характер [123, ст. 40–46].

Методологічно важливим є й часовий зріз. Класичний фікх, ранні кодифікації XX століття та чинне законодавство не можуть використовуватися як взаємозамінні джерела. Положення, що точно описує ханафітську доктрину, не обов'язково відтворене в сучасному єгипетському законі; норма першої редакції марокканської Мудаввани не характеризує Кодекс сім'ї 2004 року; твердження про некодифікованість сімейного права Саудівської Аравії втратило точність після прийняття Закону про особистий статус 2022 року. Порівняння має фіксувати дату нормативного стану і не переносити історичний матеріал на сучасність без перевірки.

Релігійна норма також не повинна автоматично тлумачитися як позитивно-правова. М. Дамирли наголошує, що незмінність Корану і Сунни не заперечує людського характеру значної частини правових висновків, сформованих у фікху. Звідси випливає можливість доктринальної варіативності та законодавчого вибору. Держава, кодифікуючи сімейне право, не «переписує шаріат» у повному обсязі, а надає загальнообов'язкової форми окремим правилам, визначає процедуру їх застосування та встановлює компетентний орган [122, с. 52–53].

У сучасному порівняльному правознавстві класифікація правових систем має враховувати їх змішаність і динаміку, а не спиратися лише на одну зовнішню ознаку. Для дослідження такий підхід має практичне значення: мусульманська правова традиція використовується як пояснювальна рамка, тоді як висновки про дійсність шлюбу або порядок його розірвання формулюються щодо конкретної доктрини, держави та чинного законодавства [114, с. 94–99].

Окремої уваги потребує співвідношення релігійної ідентичності держави та обсягу чинності норм особистого статусу. Конституційне

проголошення ісламу державною релігією може мати символічне, програмне або безпосередньо нормативне значення. Воно ще не дає відповіді на питання про мінімальний шлюбний вік, допустимість полігінії чи форму талаку. Такі відповіді містяться у спеціальному законі, судовому тлумаченні та адміністративній процедурі. Б. І. Андрусишин, аналізуючи співвідношення норм шаріату і національного законодавства у сфері особистого статусу, звертає увагу на різні моделі державного регулювання та на колізії між релігійною дійсністю сімейних відносин і їх юридичною чинністю [124, с. 37–40].

Компаративний аналіз має також ураховувати правовий плюралізм. Поза державним судочинством спори можуть врегульовувати релігійні ради, імами, сімейні посередники та звичаєві інституції. Їхні рішення іноді мають значення лише для конфесійного статусу сторін, іноді враховуються державним судом як факт або домовленість, але не замінюють судове рішення. У країнах діаспори це особливо помітно: цивільне розлучення може не усунути релігійної перешкоди для нового шлюбу, а релігійне свідоцтво про розлучення не припиняє цивільний шлюб. Отже, потрібно встановлювати, який нормативний порядок вирішує конкретне питання і чи визнає його держава.

Зазначене визначає й спосіб роботи з мусульманськими правовими термінами. Талак, хуль’, фасх, ідда і махр не перекладаються через найближчий український термін без пояснення. «Розлучення», «шлюбний дар» або «строк очікування» передають загальну функцію, але не всі передумови й наслідки. Термін зберігається там, де він позначає окрему юридичну конструкцію, а український відповідник використовується для розкриття її змісту. Такий прийом запобігає як надмірній транслітерації, так і втраті правової специфіки.

Порівняльно-правова частина дослідження не будується на протиставленні «мусульманського» і «західного» права як замкнених систем. Предметом порівняння є конкретні способи юридичного оформлення шлюбу

та його розірвання, що виникли в різних історичних і нормативних умовах. Такий підхід дає змогу виявити функціональні аналогії, межі договірної автономії, роль суду та державної реєстрації, не оцінюючи одну правову традицію за критеріями іншої й не підмінюючи реальну подібність спільною термінологією [114, с. 66].

У багатьох мусульманських державах сімейне право як складова права особистого статусу залишилося сферою, у якій зв'язок із шаріатською традицією зберігся найвиразніше. Інститути укладання і розірвання шлюбу дають змогу простежити, як доктринальні положення фікху закріплювалися в законодавстві, змінювалися під впливом державної політики та застосовувалися судами у визначених законом процедурах [115, с. 115–118; 117, с. 19–21].

У XIX–XX ст. модернізація правових систем мусульманських держав охопила передусім організацію судів, процедуру, торговельне, кримінальне й адміністративне право. Перетворення сімейного права відбувалося обережніше, оскільки норми про шлюб, розлучення, походження дітей і спадкування були тісно пов'язані з релігійною ідентичністю, авторитетом правників та уявленнями про належний сімейний порядок. Унаслідок цього кодифікація особистого статусу поєднувала державне законодавство з вибірковим використанням доктрини різних мазхабів [116, с. 130–133].

Історично мусульманське право розвивалося як так зване «право улемів», тобто як система, в якій центральну роль у формуванні нормативного порядку відігравала не держава, а спільнота вчених-правознавців. Його зміст вироблявся у процесі доктринального осмислення джерел шаріату, через фетви, судову практику та правничу освіту. У класичний період улеми забезпечували спадкоємність правової традиції, зберігали методологію тлумачення і формували корпус авторитетних правових позицій.

У межах цієї системи функціональний розподіл був досить чітким. Суддя (каді) здійснював правозастосування у конкретних справах,

спираючись на доктринальні положення відповідного мазхабу. Муфтій, у свою чергу, формував правову позицію у вигляді фетви (консультативного висновку з конкретного питання). Фетва не завжди мала формально обов'язкову силу, однак її авторитет ґрунтувався на визнанні знань і компетентності муфтія. У практиці фетви нерідко визначали напрям правозастосування, впливали на судові рішення і сприяли уніфікації правових підходів у межах школи.

Такий розподіл функцій демонструє, що мусульманське право історично тяжіло до моделі децентралізованої нормативності. Нормативна система підтримувалася не централізованим законодавцем, а авторитетом доктрини та професійною спільнотою правників. Держава, особливо в період класичного халіфату, виконувала переважно адміністративні та організаційні функції: призначала суддів, забезпечувала виконання рішень, підтримувала публічний порядок. Вона не виступала основним джерелом створення норм у сучасному розумінні цього слова.

У класичний період судді керувалися фікхом відповідної правової школи, і єдиної кодифікованої «державної» системи законів не існувало. Норми існували у формі доктринальних трактатів, збірників фетв і практики судових рішень. Така модель забезпечувала гнучкість та адаптивність, але водночас допускала певну регіональну варіативність правозастосування.

Принципові зміни відбулися зі становленням національних держав у XIX–XX століттях. Формування національної державності передбачало централізацію нормотворчості, уніфікацію судової системи та запровадження писаного законодавства. У результаті держава перебрала на себе основні повноваження щодо формулювання і застосування загальнообов'язкових правил, що спричинило кодифікацію значної частини норм шаріатського походження, передусім у сфері особистого статусу. Сімейне право стало однією з основних сфер, де доктринальні положення фікху були перетворені на приписи державного законодавства [115, с. 118–123]. Кодифікація водночас змінила джерело безпосередньої юридичної обов'язковості

правила. Після включення доктринального положення до кодексу суд застосовує його як норму позитивного права, навіть якщо історично воно походить із певного мазхабу. Це не усуває релігійної легітимації норми, але підпорядковує її державним правилам тлумачення, зміни та судового контролю.

Цей процес означав трансформацію співвідношення між фікхом і національним законодавством. У кодифікованих сферах судді почали керуватися державним законом, який не завжди відтворював усю різноманітність доктринальних позицій відповідної правової школи. У таких сферах застосування положень фікху опосередковувалося державним законодавством, судовими установами та адміністративними процедурами. Ця трансформація пояснює сучасне співіснування доктринальної спадщини та національного законодавства в мусульманських країнах і має ключове значення для розуміння особливостей регулювання укладання та розірвання шлюбу [118, с. 411–414].

Кодифікація мусульманського сімейного права у XX–XXI ст. поєднала положення фікху з державними гарантіями [97, с. 310–311]. У різних країнах законодавство по-різному врегульовує шлюбний вік, згоду та реєстрацію шлюбу, полігінію, махр, утримання, судовий контроль за розлученням і захист дітей [97, с. 302–303].

Перехід від доктринального регулювання до кодифікованого права особистого статусу змінив форму викладу норм і порядок установлення їхнього змісту. У класичній моделі суддя звертався до авторитетних праць відповідної школи, співвідносив позиції правників і застосовував доктринальний висновок до спору. Після кодифікації вихідним джерелом стає текст закону. Звернення до фікху зберігається для тлумачення термінів, заповнення прогалин або обґрунтування реформи, але суд уже діє в межах державної компетенції і процесуальних правил.

Така зміна джерела безпосередньої обов’язковості пояснює, чому одна доктринальна конструкція набуває різного юридичного режиму. Полігінія

може залишатися дозволеною за класичними передумовами, підлягати попередньому судовому дозволу або бути забороненою. Талак може породжувати релігійний наслідок із моменту проголошення, але не визнаватися державою без повідомлення, реєстрації чи судового рішення. Нікях може бути чинним у доктринальному розумінні, проте не допускатися як доказ під час судового стягнення утримання. Саме закон визначає, яка частина класичної конструкції отримує державний захист.

Кодифікація тому не є нейтральним «записом» фікху. Законодавець обирає між позиціями правових шкіл, поєднує правила різного походження, установлює нові строки та доказові вимоги. Відбір може здійснюватися для уніфікації судової практики, захисту жінки й дитини, зменшення кількості незареєстрованих шлюбів або обмеження одностороннього розлучення. Релігійна легітимація реформи часто зберігається, але її юридична дія пов’язується вже з державною процедурою [97, с. 304–305].

Українські дослідники справедливо звертають увагу на поєднання традиційних джерел із сучасними національними формами. В. В. Маньгора і Т. В. Безе пропонують доктринальну класифікацію впливу шаріату, яку щодо конкретних держав слід перевіряти за чинним законодавством. Для точного юридичного аналізу цю класифікацію слід доповнити процесуальним критерієм: важливо не лише те, чи згадано шаріат у конституції, а й те, хто реєструє шлюб, хто вирішує спір і яке рішення підлягає примусовому виконанню [65, с. 203].

Реформа може зберігати традиційну назву інституту, але змінювати його функціонування. Судовий хуль’ у Єгипті походить від класичної компенсаційної конструкції, проте закон надав дружині право отримати розірвання без згоди чоловіка за визначених умов. Марокканський талак не втратив доктринальної назви, але його реалізація поставлена під судовий контроль. Саудівська кодифікація 2022 року не усунула ханбалітське підґрунтя, однак обмежила простір вільного вибору суддею між

конкуруючими доктринальними позиціями. Отже, модернізація виявляється передусім у зміні компетенції та процедури.

М. В. Лубська розглядає реформування мусульманського сімейного права крізь призму правового статусу особи [67, с. 126–129]; Ю. А. Піх аналізує його секуляризаційний аспект [125, с. 288–289]. Для юридичної конкретизації цього висновку напрям реформи слід оцінювати за змінами окремих правових механізмів: шлюбного віку, особистої згоди, участі опікуна, державної реєстрації, обмежень полігінії та доступу до судового розірвання шлюбу. Їх зміст і юридичні наслідки визначаються законодавством відповідної держави.

Кодифікація не гарантує поліпшення становища слабшої сторони. Норма може бути сформульована як гарантія, але залишатися складною для реалізації через вартість процесу, доказові вимоги, тривалі строки або залежність від судового розсуду. Порівняння законів необхідно доповнювати аналізом доступності процедури. Практичну ефективність права на судове розірвання через шкоду визначають коло юридично значущих фактів, розподіл тягаря доказування та допустимі судом докази.

Державна реєстрація посідає особливе місце в цій трансформації. Її не слід однаково кваліфікувати в усіх державах. В одних державах реєстрація є умовою цивільного визнання, в інших є доказовою вимогою, а в третіх її відсутність тягне санкції, не заперечуючи доктринальної чинності шлюбу. Юридичний ефект визначається законом, а не загальною тезою про «обов’язковість реєстрації». Такий підхід дає змогу точніше оцінити незареєстровані шлюби та не приписувати їм однакові наслідки [94, с. 53].

Загалом кодифікація права особистого статусу формує особливу модель взаємодії традиції та держави. Доктрина забезпечує понятійний матеріал і релігійну аргументацію, закон установлює загальнообов’язкову редакцію правила, адміністративний орган фіксує юридичний факт, а суд вирішує спір і забезпечує примус. Жоден із цих елементів не може бути

виключений з аналізу. Лише їх сукупність показує, як нікях, махр, талак або хуль’ функціонують у конкретній сучасній юрисдикції.

Таке поєднання шаріатських традицій і реформ спостерігалося в більшості мусульманських країн. Важливим етапом цього процесу стало прийняття в Османській імперії Османського закону про сімейні права (1917 р.), який став ранньою спробою кодифікації сімейного права. Після розпаду Османської імперії його положення були сприйняті або використані як відправна основа в низці арабських країн, зокрема в Йорданії, Сирії, Іраку, Лівані та Палестині, тоді як інші держави, серед яких Єгипет, розвивали кодифікацію сімейного права на інших засадах, хоча й під впливом спільної реформаційної тенденції [117, с. 33–34].

Варто підкреслити, що «одержавлення шаріату» у сучасному праві не означає існування якогось єдиного «шаріатського кодексу», спільного для всіх мусульманських держав. Навпаки, можливі різні моделі інтеграції мусульманського права в національну правову систему.

Для цілей дослідження пропонуємо розрізняти три моделі за характером взаємодії релігійного і державного регулювання: 1) теократичну модель (шаріат оголошується основою всієї правової системи); 2) дуалістичну (шаріат проголошено головним джерелом законодавства, але безпосередньо діє переважно у сфері особистого статусу); 3) світську (шаріат формально не визнається джерелом державного права, проте його приписи можуть зберігатися в релігійній та звичаєвій практиці).

У кожній країні ці моделі склалися історично залежно від колоніального досвіду, суспільного устрою і політики національних еліт.

Саудівська правова система історично спиралася на некодифікований ханбалітський фікх, тоді як королівські нормативні акти регулювали організацію влади, судоустрій і процедуру. Така модель тривалий час істотно відрізнялася від кодифікованого права особистого статусу інших арабських держав. Проте після прийняття Закону про особистий статус 2022 року характеризувати сімейне право Саудівської Аравії як повністю

некодифіковане вже неточно: сучасна система поєднує релігійно-правову основу, державне законодавство та розвинену судову інфраструктуру [126, с. 64–65].

У правових системах, які історично спиралися на класичний фікх, доктринальна чинність нікяху залежала від належної згоди, здатності сторін, відсутності шлюбних перешкод та інших вимог відповідної школи. Участь опікуна і свідків мала неоднакове значення, а право дружини на махр не завжди вимагало попереднього погодження конкретної суми. Сучасне законодавство додатково визначає форму документування і реєстрації шлюбу та наслідки їх недотримання. Так само талак, хуль’ і судове припинення шлюбу повинні оцінюватися за чинним законом, а не лише за класичною назвою інституту.

Проте навіть у державах, правові системи яких безпосередньо спираються на шаріат, помітна тенденція до його державної формалізації. Держава прагне уніфікувати судову практику, запроваджує апеляційні процедури та закріплює правила у нормативних актах. Саудівська Аравія тривалий час застосовувала некодифіковані положення ханбалітського фікху, однак у 2022 році прийняла Закон про особистий статус, яким письмово врегульовано укладання і припинення шлюбу, утримання, походження дітей та інші сімейно-правові питання [127, ст. 13–41; 126, с. 171]. Прийняття кодифікованого акта надало законодавчому тексту пріоритет у вирішенні врегульованих ним сімейних справ. Водночас і до кодифікації вибір суддею доктринальної позиції не був необмеженим, оскільки залежав від усталених підходів судової практики та організації судочинства. При цьому доктрина фікху зберігає допоміжне значення для тлумачення прогалин і розуміння термінів, використаних законодавцем.

Після Ісламської революції 1979 року правова система Ірану була перебудована на основі шиїтської доктрини та конституційного закріплення шаріатських критеріїв законодавства. Однак це не означало простого перенесення класичного фікху до тексту законів. Держава зберегла

розгалужене позитивне законодавство й створила інституції, які визначають співвідношення нормативних актів, державної політики та релігійно-правових приписів. У сімейній сфері це поєднання виявляється у законодавчому регулюванні шлюбу, розлучення, компенсаційних виплат та опіки над дітьми [116, с. 195–198].

В Ірані конституційне закріплення шаріатських критеріїв поєднується з діяльністю державних органів, які забезпечують їх офіційне застосування. Конституція вимагає відповідності законодавства ісламським критеріям, а сімейні справи розглядаються спеціалізованими сімейними судами в межах кодифікованого правового регулювання. Водночас не можна стверджувати, що положення ісламського права застосовуються лише через законодавче опосередкування: відповідно до ст. 167 Конституції Ісламської Республіки Іран суддя насамперед має вирішувати справу на підставі кодифікованого права, а за відсутності відповідної норми звертатися до авторитетних ісламських джерел та автентичних фетв. Отже, іранська модель поєднує пріоритет кодифікованого права з конституційно передбаченим субсидіарним зверненням до ісламських джерел [128, ст. 1–4; 129, ст. 4, 167].

У багатьох сучасних правових системах мусульманських держав релігійно-правова традиція співіснує з позитивним законодавством різного походження. Її безпосередній вплив найчастіше зберігається у сфері особистого статусу, тоді як інші галузі регулюються державними кодексами та спеціальними законами. Ступінь такого впливу неоднаковий: конституційне посилання на шаріат не обов’язково означає застосування класичного фікху в усіх правовідносинах, а зміст сімейного регулювання визначається законом і практикою конкретної держави [122, с. 53–55; 114, с. 268–273].

У цій моделі збереження шаріату відбувається через два основні напрями:

1) законодавчий, шляхом прийняття державою спеціальних кодексів про особистий статус, які закріплюють правила шаріатського походження.

Під час підготовки таких актів законодавець може відбирати положення з різних доктринальних підходів, застосовуючи тахаййур як вибір між наявними правовими позиціями та тальфік як поєднання елементів різних доктринальних позицій. Такі прийоми використовувалися для пристосування класичного фікху до потреб державного законодавства [97, с. 310]. У результаті формується нормативно визначена державою модель сімейного права. Єгипетські реформи, наприклад, спиралися переважно на ханафітську доктрину, але для розширення підстав судового розірвання шлюбу використовували також положення інших мазхабів.

2) конституційно-судовий, за якого положення про іслам або принципи шаріату набувають змісту через діяльність державних судів та інших уповноважених інституцій. Конституційна формула сама по собі не визначає готового набору сімейно-правових норм. Вона потребує тлумачення, у межах якого встановлюються повноваження законодавця, допустимий обсяг кодифікації та співвідношення доктринальних положень із цілями сучасного державного регулювання. Отже, висновки про незмінність або реформованість конкретного інституту мають ґрунтуватися на законодавстві й судовій практиці певної держави, а не лише на загальному посиланні її конституції на шаріат [130, с. 415–421].

Практика Верховного конституційного суду Єгипту показує, що конституційне посилання на принципи шаріату не усуває судового тлумачення їхнього змісту. Суд співвідносить законодавчу реформу з усталеними принципами мусульманського права та оцінює її в межах власної конституційної компетенції. Такий механізм не можна механічно переносити на інші держави, оскільки він залежить від тексту конституції, повноважень суду та національної моделі сімейного законодавства [130, с. 418–421].

Єгипетське сімейне право змінювалося послідовними законодавчими етапами. Закони 1920 і 1929 років розширили можливості судового розірвання шлюбу та врегулювали окремі майнові й процедурні питання. Закон №1 від 2000 року надав дружині право домагатися судового хуль’ без

згоди чоловіка за умови повернення отриманого махру та відмови від визначених майнових вимог. Отже, відомий класичній доктрині договірний механізм у позитивному праві Єгипту набув самостійної судової форми [116, с. 151–152; 131, с. 495].

У правових системах, де сімейне законодавство зберігає зв’язок із мусульманською правовою традицією, баланс між доктриною і державною реформою формується через кодифікацію та судову процедуру. Поряд із шлюбним договором, махром, утриманням і традиційними формами розірвання шлюбу законодавець може встановлювати вимоги реєстрації, судовий контроль, процесуальні строки, компенсаційні механізми та спеціальні гарантії щодо дітей. Межі таких змін неоднакові й залежать від конкретної юрисдикції [116, с. 147].

Світська модель може передбачати відокремлення цивільного сімейного права від класичного фікху. У Туреччині Цивільний кодекс 1926 року, побудований на основі швейцарської моделі, запровадив обов’язковий цивільний шлюб і моногамію. Чинне цивільно-правове регулювання шлюбу міститься у Цивільному кодексі Туреччини 2001 року, який визначає шлюбну правоздатність, перешкоди до шлюбу, державну процедуру його укладення та підстави судового розірвання [132]. Туніський Кодекс особистого статусу 1956 року розвинув іншу модель державної реформи: він заборонив полігінію та поставив розірвання шлюбу під судовий контроль. Ці приклади не є тотожними, але обидва демонструють, що держава може істотно змінювати класичні сімейно-правові конструкції [133, с. 77–80; 134, ст. 18, 30–32].

Для сучасних суспільств характерне співіснування державного сімейного права з релігійними нормами, звичаями та неформальними способами врегулювання спорів. Релігійний шлюб, який не отримав цивільного визнання, може мати важливе значення для самих сторін і їхньої громади, але не породжувати повного комплексу юридичних наслідків у державному праві. У Данії та мусульманських громадах Північної Америки

до цього додається діяльність імамів і релігійних рад, які здійснюють посередництво або допомагають отримати релігійне розірвання шлюбу, не замінюючи державний суд [135, с. 88–90; 136, с. 14–16; 137, с. 219–224].

Туніський Кодекс особистого статусу 1956 року започаткував одну з найпослідовніших реформ сімейного права в мусульманському світі. Він заборонив полігінію, установив кримінальну відповідальність за укладання нового шлюбу за наявності чинного та передбачив виключно судовий порядок розірвання шлюбу. Перша редакція Кодексу ще зберігала окремі елементи асиметрії правового становища подружжя, зокрема визначення чоловіка як голови сім'ї. Зміни 1993 року усунули колишній обов'язок покори дружини й закріпили співпрацю подружжя в сімейних справах і вихованні дітей, однак стаття 23 і надалі визначає чоловіка головою сім'ї [134, ст. 18, 23]. Водночас формальна рівність у доступі до судового розлучення не усуває економічних і соціальних перешкод, які можуть впливати на фактичне здійснення цього права. Реформа не означала повного усунення мусульманської правової спадщини. Законодавець обґрунтовував окремі нововведення через переосмислення цілей шаріату та внутрішніх можливостей фікху, але юридична сила конкретних правил походила вже від державного кодексу. Туніська модель тому поєднує історичний зв'язок із мусульманською правовою традицією та виразну перевагу позитивного законодавства.

У Туреччині юридичні наслідки шлюбу і його розірвання визначаються цивільним законодавством та рішенням державного суду [132, ст. 142–143, 166]. У Киргизстані державне регулювання також залишається формально визначальним, однак релігійні церемонії й уявлення про належний шлюб продовжують впливати на поведінку сімей і суспільні дискусії. Дослідження таких практик показує, що соціальне визнання мусульманського шлюбу та його юридичне визнання не завжди збігаються [136, с. 33–35].

Збереження норм мусульманського права в сучасних країнах здійснюється через різні, часто взаємопов'язані механізми. Можна

виокремити п’ять основних форм впливу шаріатської традиції на сучасні правові системи:

1) Конституційна інкорпорація. В окремих мусульманських державах конституція закріплює іслам як державну релігію або визначає принципи шаріату джерелом законодавства. Юридичне значення такої формули визначають її текст, компетенція конституційних судів і подальший законодавчий розвиток. Сама конституційна декларація не дає підстав робити висновок про безпосередню дію конкретної норми фікху [130, с. 415–418].

2) Кодифікація особистого статусу. У багатьох, але не в усіх державах із мусульманською більшістю шлюб, розлучення, утримання, опіка та спадкування регулюються спеціальними законами або кодексами. Їх зміст може спиратися на одну школу, поєднувати позиції різних мазхабів або відступати від класичної доктрини. Отже, кодифікований акт є не «кодексом шаріату», а державно встановленою моделлю права особистого статусу [97, с. 310–314].

У класичній доктрині чинність нікяху пов’язувалася з установленими умовами шлюбного договору [138, с. 53–55]. У сучасних кодексах особистого статусу зберігаються положення шаріатського походження щодо махру, утримання, строку очікування після припинення шлюбу, опіки та піклування про дітей. Однак зміст цих правил істотно відрізняється залежно від юрисдикції, оскільки державне законодавство по-різному поєднує доктринальні положення фікху із судовими та адміністративними механізмами [117, с. 19–21]. Відповідно, однакова термінологія не гарантує однакового правового змісту. Наприклад, реєстрація шлюбу в одній державі може мати доказове значення, а в іншій бути необхідною умовою визнання його державою [117, с. 53–55]; полігінія може бути заборонена, допускатися лише за судовим дозволом або залишатися допустимою за умови реєстрації [117, с. 78–83]. Саме позитивне право конкретної держави визначає, який із цих варіантів діє.

3) Судове тлумачення. Якщо конституція пов’язує законодавство з ісламом або принципами шаріату, державний суд може визначати межі розсуду законодавця й оцінювати допустимість конкретної реформи. Такий механізм виразно простежується в Єгипті, але не становить універсальної моделі: його зміст визначають конституційна компетенція суду та структура правової системи відповідної держави [130, с. 415–421].

4) Адміністративно-реєстраційні процедури. Державне законодавство може вимагати письмової форми шлюбного документа, участі уповноваженого реєстратора, внесення запису до державного реєстру або офіційного оформлення розлучення. Юридичне значення цих вимог неоднакове: в одних державах вони визначають цивільне визнання шлюбу, в інших мають переважно доказове значення або поєднуються із санкціями за порушення. Отже, реєстрацію не слід називати універсальною умовою доктринальної дійсності нікяху. Її правозахисна роль полягає у підтвердженні сімейного статусу, махру, утримання та прав дітей, а також у встановленні дати й процедури припинення шлюбу [117, с. 53–56].

5) Соціально-звичаєвий рівень. Поряд із державним правом у приватному житті можуть зберігатися релігійні церемонії, домовленості про махр, участь сімей або опікуна та інші практики, які сторони вважають обов’язковими з моральних чи релігійних міркувань. Особливо виразно це виявляється у випадках незареєстрованих шлюбів: вони можуть визнаватися сім’єю або громадою, але залишати жінку й дітей без належних державних засобів доказування та захисту. Конкретне значення таких союзів визначають законодавство відповідної держави й соціальне середовище [136, с. 14–16].

Співіснування державних, релігійних і звичаєвих правил утворює поле правового плюралізму, однак не означає автоматичної рівності всіх нормативних порядків. Державне право визначає офіційний цивільний статус, юридичні наслідки шлюбу та умови примусового виконання рішень. Релігійні посередники й ради можуть допомагати сторонам досягти конфесійно значущого розлучення або врегулювати супутні питання, але їхня

діяльність породжує проблеми компетентності, процедури, добровільності та захисту слабшої сторони [135, с. 88–89; 137, с. 256–258].

Проведений аналіз дає підстави розглядати мусульманське право як правову традицію, в якій релігійні тексти, доктрина правових шкіл і державне регулювання виконують різні функції. Коран і Сунна становлять первинну нормативну основу, фікх конкретизує її через професійне тлумачення, а сучасне законодавство визначає форму юридичної обов'язковості та примусового захисту. Це розмежування є вихідним для подальшого дослідження нікяху, махру, полігінії та способів припинення шлюбу.

1.2. Еволюція інституту шлюбу в мусульманському праві

Мусульманське право як система релігійно-правових норм бере свій початок від формування мусульманської громади у VII столітті. Після переселення до Медини у 622 році виникла політично організована громада, у межах якої релігійні приписи одночасно виконували нормативну функцію. Коран і практика Пророка стали вихідною основою для подальшого формування правових положень, які згодом були систематизовані мусульманськими правознавцями [139, с. 9–12].

До ранніх джерел, що засвідчують політико-правове оформлення мусульманської громади, належить документ, відомий як Конституція Медини. Він відображає домовленості між групами, які входили до мединської спільноти, та раннє розуміння умми як окремого нормативно організованого об'єднання. Разом із тим цей текст слід оцінювати в історичному контексті, не ототожнюючи його з конституцією сучасної держави й не приписуючи йому категорій правового регулювання, сформованих значно пізніше [139, с. 9–11; 89, с. 221–227].

Коранічні приписи та рання практика мусульманської громади визначили вихідні засади регулювання шлюбу, зокрема допустимість подружніх відносин, майнові права дружини, правила спорідненості та окремі питання розірвання. У VIII–IX століттях ці положення були систематизовані правниками, що сприяло формуванню ханафітської, малікітської, шафіїтської та ханбалітської доктрин. Відтоді правовий інститут нікяху розвивався не як однакове для всіх правило, а в межах кількох шкіл із відмінними підходами до опікуна, свідків, махру та судового припинення шлюбу.

Як зазначає В. Галлак, мазхаби не є альтернативними правовими системами, а радше доктринальними традиціями тлумачення джерел шаріату, що склалися історично та зберігають нормативне значення до сьогодні [115, с. 31–37]. У межах цих традицій формуються конкретні правила щодо правового статусу подружжя, умов дійсності нікяху та процедур розлучення.

Мазхабні відмінності виразно проявляються у сфері сімейного права. Вони сформувалися внаслідок історичного розвитку правових шкіл і різного доктринального тлумачення джерел, тому правила щодо шлюбу, утримання, опіки та розірвання шлюбу можуть істотно відрізнятися залежно від застосовної школи [139, с. 94–101].

Ханафітський мазхаб традиційно надає ширший простір особистому волевиявленню повнолітньої дієздатної жінки під час укладання шлюбу. На відміну від малікітської, шафіїтської та ханбалітської доктрин, ханафітський підхід допускає самостійне укладання нею шлюбного договору, хоча опікун може мати окремі засоби захисту її інтересів у разі невідповідності чоловіка або явно несправедливих умов. Така конструкція посилює значення особистої згоди жінки, але не усуває всіх доктринальних обмежень [138, с. 50–53].

У сфері розлучення ханафітський мазхаб допускає ширше застосування договірних механізмів, зокрема делегування дружині права на здійснення розлучення від імені чоловіка. Чоловік може уповноважити дружину

здійснити таке розлучення після укладення шлюбу, а в Пакистані цей механізм став одним із визнаних засобів звільнення жінки від шлюбу [140, ст. 7–8].

Підходи сунітських шкіл до участі опікуна не збігаються. У ханафітській доктрині повнолітня дієздатна жінка за загальним правилом може укласти шлюб самостійно, хоча за певних умов її рішення може бути оспорене. Шафіїтський і ханбалітський підходи, навпаки, пов’язують дійсність шлюбу з участю опікуна. Конкретне правило в сучасній державі слід установлювати за її законом, а не лише за загальною характеристикою мазхабу.

Договірна форма нікяху вимагає встановлення волевиявлення сторін, їх правоздатності та дотримання умов чинності шлюбу. Такі вимоги забезпечують юридичну визначеність і дають змогу зафіксувати майнові та особисті умови, важливі для захисту дружини. Разом із тим обсяг участі опікуна, допустимість окремих застережень і наслідки порушення умов відрізнялися залежно від правової школи, тому класичну модель не можна подавати як цілком однорідну [131, с. 493–494; 121, с. 161–163].

У питаннях розірвання шлюбу шафіїтський і ханбалітський мазхаби традиційно займають більш консервативну позицію щодо можливостей жінки ініціювати розірвання шлюбних відносин, що зумовлює вагомішу роль судових механізмів, зокрема інституту фасх (судового розірвання шлюбу). У межах класичної доктрини право чоловіка на одностороннє розлучення (талак) визнавалося ширшим, тоді як жінка могла звернутися до судді лише за наявності чітко визначених підстав.

До підстав судового припинення шлюбу належать, залежно від застосованої доктрини та законодавства, тривала відсутність чоловіка, невиконання обов’язку утримання, окремі фізичні вади та ув’язнення, а також заподіяння дружині істотної шкоди. У цих випадках припинення шлюбу відбувається не внаслідок одностороннього волевиявлення дружини,

а за рішенням компетентного суду після встановлення передбаченої правом підстави [109, с. 222–223].

Збереження шлюбу визнавалося важливою етичною і соціальною цінністю, але це не означало, що кожне його розірвання допускалося лише як крайній захід за доведеної шкоди. Класичний талак міг здійснюватися без установлення вини, тоді як судове припинення за заявою дружини вимагало передбаченої доктриною підстави. Роль судді полягала не в загальному контролі за будь-яким розлученням, а в розгляді тих форм і спорів, які належали до його компетенції.

Важливим засобом судового захисту стало розірвання шлюбу з підстави шкоди, заподіяної дружині. У законодавстві окремих арабських держав ця категорія охоплює, зокрема, жорстоке поводження, тривалу відсутність чоловіка та невиконання ним обов'язку утримання; конкретні підстави, процедура й правила доказування встановлюються правом відповідної держави [117, с. 109–111].

Малікітська доктрина мала помітний вплив на розширення підстав судового розірвання шлюбу за ініціативою жінки, насамперед через визнання шкоди та подружнього розладу юридично значущими обставинами. Цей підхід був використаний у кодифікаціях держав Північної Африки, хоча його сучасне законодавче оформлення вже не зводиться до простого відтворення класичного фікху. Так, у Марокко припинення шлюбу регулюється Кодексом сім'ї як судова процедура з визначеними підставами, примирними діями та майновими наслідками [123, ст. 78–85].

Мазхабні відмінності мають доктринальне та практичне значення, оскільки впливають на зміст національного сімейного законодавства. У процесі кодифікації держави нерідко відступали від механічного відтворення однієї школи та обирали положення різних доктринальних напрямів, які вважали придатнішими для регулювання сучасних відносин [115, с. 117].

Упродовж тривалого історичного періоду сімейні відносини регулювалися переважно доктринальними положеннями фікху. Нікях

розглядався як юридично значущий договірний інститут, для чинності якого необхідними були взаємне волевиявлення сторін, їхня здатність до укладання шлюбу, відсутність установлених перешкод та, у сунітських школах, участь свідків [138, с. 53–55]. Спеціальна релігійна церемонія або державна реєстрація не належали до класичних умов чинності шлюбу [138, с. 70–71]. Участь опікуна не мала однакового значення в усіх школах: ханафітська доктрина визнавала ширшу самостійність повнолітньої жінки, тоді як інші сунітські школи розглядали опікуна як необхідного учасника укладання шлюбу. Так само махр був обов'язковим майновим правом дружини, але відсутність погодженого розміру не в усіх випадках спричиняла недійсність нікяху.

У XIX ст. османські реформи поступово переводили правове регулювання до системи державних законів, спеціалізованих судів і адміністративних установ. Проте сімейні та спадкові справи довше залишалися у сфері шаріатських судів і доктрини особистого статусу. Така нерівномірність реформ пояснює, чому модернізація мусульманського права не була одночасною для всіх галузей і чому саме сімейне право зберегло найтісніший зв'язок із фікхом [115, с. 97–102].

Важливою віхою стала османська кодифікація сімейного права 1917 року. Вона прагнула уніфікувати правила шлюбу й розлучення у межах державного нормативного акта та використовувала не лише домінуючі ханафітські позиції, а й рішення інших правових шкіл. Цей досвід показав, що кодифікація могла здійснюватися засобами самої мусульманської правової традиції та вплинув на подальший розвиток права особистого статусу в низці держав регіону [115, с. 122–123; 135, с. 92].

Починаючи з XIX ст., мусульманське право зазнавало істотних змін під впливом модернізації та державної кодифікації. В. Галлак зазначає, що протягом XIX ст. і на початку XX ст. сфера застосування шаріату в центральних регіонах ісламського світу значною мірою звузилася до права особистого статусу, яке охоплювало сімейні відносини, опіку над дітьми та

спадкування [118, с. 443]. Це не означало однакового розвитку всіх національних правових систем. У різних державах кодифіковані приписи по-різному поєднувалися з доктринальними положеннями фікху.

Упродовж XIX–XX ст. у багатьох мусульманських державах звужувалася сфера безпосереднього застосування класичного шаріатського права. Унаслідок цього класичні норми зберегли найбільше значення у сфері особистого статусу, насамперед шлюбу, розлучення, спадкування та деяких пов’язаних інститутів. Зокрема, Саудівська Аравія зберігала переважно некодифіковане регулювання сімейних відносин до ухвалення Закону про особистий статус 2022 року [121, с. 89–90; 126, с. 73–74].

Єгипетські закони 1920 і 1929 років показують перехід від безпосереднього звернення до доктрини фікху для вибіркової законодавчої кодифікації. Закон №25 від 1920 року врегулював утримання та окремі підстави судового припинення шлюбу, а Декрет-закон №25 від 1929 року уточнив правила талаку й розширив підстави судового розірвання. Ці акти не утворили всеосяжного сімейного кодексу і не надали державній реєстрації шлюбу конститутивного значення; їхня роль полягала в закріпленні окремих доктринальних правил у формі позитивного права та судової процедури [141, ст. 1–2, 4, 9; 142, ст. 1–6].

У цьому ж напрямі, але вже на рівні державного законодавства, розвивалися реформи Османської імперії. У 1870–1877 роках було укладено Маджаллу, яка систематизувала переважно положення ханафітського права у сфері цивільних зобов’язань і майнових відносин, проте не охопила шлюбно-сімейну сферу [118, с. 411–412]. Подальший перехід до спеціального кодифікованого сімейного закону через це мав самостійне значення.

Кульмінацією османських реформ став Закон про сімейні права 1917 року, який у науковій літературі розглядається як перша кодифікація мусульманського сімейного права в сучасному розумінні [117, с. 11–13]. Цей акт систематизував норми щодо укладання і розірвання шлюбу та став важливою віхою в історії трансформації шаріату в закон. Його значення не

обмежилося межами Османської імперії: після її розпаду закон або безпосередньо застосовувався, або слугував основою для подальшого регулювання особистого статусу в низці близькосхідних держав, зокрема вплинув на сунітське персонально-статусне право в Лівані.

У першій половині XX ст. кодифікація сімейного права стала загальною тенденцією в мусульманському світі, однак її глибина була різною. Найрадикальніший розрив із класичною шаріатською моделлю відбувся в Туреччині, де 1926 року було запроваджено Цивільний кодекс на основі швейцарського зразка. Ця реформа скасувала полігінію, перетворила шлюб на цивільно-правовий інститут і передбачила судовий порядок розірвання шлюбу. У чинному праві відповідні засади закріплені в Цивільному кодексі Туреччини [133, с. 77–80; 132, ст. 142, 143, 145, 166].

Іншу модель модернізації продемонстрував Туніс. Кодекс особистого статусу 1956 року пов’язав укладання шлюбу зі згодою сторін, заборонив полігінію та встановив виключно судовий порядок розірвання шлюбу. Звернутися з вимогою про розлучення можуть обидва з подружжя, а суд перед ухваленням рішення вживає заходів до примирення [134, ст. 3, 18, 30–32].

В інших арабських державах реформи відбувалися поступово й охоплювали окремі інститути права особистого статусу. У Єгипті Закон № 25 від 1920 року передбачив судовий захист у разі ненадання утримання та врегулював окремі підстави, пов’язані з тяжкими фізичними або психічними вадами чоловіка. Декрет-закон № 25 від 1929 року розширив можливості дружини вимагати розірвання шлюбу через заподіяну шкоду, тривалу відсутність або ув’язнення чоловіка. Отже, підстави судового припинення шлюбу формувалися кількома актами [141, ст. 4, 9; 142, ст. 6, 12, 14].

Згодом єгипетське законодавство також зазнавало змін. У 2000 році було запроваджено процедуру, відповідно до якої дружина отримала можливість домагатися розірвання шлюбу без доведення вини чоловіка, за умови відмови від визначених законом власних майнових вимог і повернення

махру. Після встановленого примирювального строку суд міг постановити розлучення за наполяганням дружини навіть усупереч запереченням чоловіка [143, ст. 20; 97, с. 333–334].

Кодекс особистого статусу Марокко 1957–1958 рр. був побудований переважно на малікітській доктрині. Подальша критика стосувалася не шаріатської основи регулювання як такої, а конкретного розподілу повноважень між подружжям, ролі опікуна, шлюбного віку, полігінії та нерівного доступу до припинення шлюбу. Порівняльний аналіз кодексів показує, що ці питання стали основними напрямами реформування сімейного права наприкінці XX та на початку XXI ст. [106, с. 110–114; 117, с. 40–43].

Кодекс сім'ї Марокко 2004 року установив однаковий загальний шлюбний вік для жінок і чоловіків у 18 років. Повнолітня жінка отримала право самостійно укладати шлюб або доручити це батькові чи іншій особі за власним вибором, унаслідок чого участь опікуна перестала бути обов'язковою умовою чинності шлюбу. Ці зміни поєднали збереження релігійно-правової форми шлюбу з розширенням особистої автономії жінки [123, ст. 19, 24–25; 106, с. 117–118].

Полігінія не була заборонена повністю, однак закон 2004 року істотно обмежив її, вимагаючи звернення до суду, наявності виняткового й об'єктивного виправдання та підтвердження матеріальної спроможності чоловіка; при цьому закон передбачив і можливість включення до шлюбного договору умов, спрямованих на обмеження полігінії [123, ст. 40–46].

Реформа Мудаввани 2004 року змінила порядок припинення шлюбу в Марокко. Кодекс поставив розлучення під судовий контроль, закріпив примирну процедуру, визначив майнові наслідки та розширив форми, якими дружина може домагатися розірвання шлюбу. Разом із тим закон зберіг різні юридичні підстави припинення шлюбу, тому реформу точніше характеризувати як судову й процесуальну перебудову інституту, а не як механічне зрівняння всіх способів розлучення [123, ст. 78–85; 106, с. 117–119].

Поряд із поступовим реформуванням у другій половині XX століття в окремих державах зберігалася орієнтація на безпосереднє застосування класичних положень фікху. Зокрема, у Саудівській Аравії до прийняття Закону про особистий статус 2022 року сімейні справи переважно вирішувалися судами на підставі ханбалітської доктрини та судової практики, без єдиного кодифікованого сімейного закону [126, с. 63–68].

Лише 2022 року у Саудівській Аравії було ухвалено Закон про особистий статус, який уперше на рівні кодифікованого акта систематизував правила щодо шлюбу, розлучення, утримання, походження дітей, піклування та опіки. У сучасній літературі цей закон розглядається як елемент правової модернізації Саудівської Аравії, однак водночас підкреслюється, що він зберігає істотні гендерні дисбаланси, насамперед у питаннях опікунства та розірвання шлюбу [126, с. 175–176].

Іранське сімейне право у XX столітті зазнало кількох різноспрямованих реформ. Цивільний кодекс кодифікував основні положення джафаритської доктрини, а закони про захист сім'ї 1967 і 1975 років розвинули спеціалізований судовий розгляд сімейних справ, обмежили позасудове розлучення та встановили додатковий контроль за наступним шлюбом чоловіка. Після революції 1979 року частину цих реформ було переглянуто, а законодавство почали узгоджувати з офіційним тлумаченням шиїтського права [144, с. 108–109].

Після революції 1979 року попередню систему спеціалізованих сімейних судів і частину реформ 1967 та 1975 років було переглянуто. При цьому регулювання не стало виключно некодифікованим: Цивільний кодекс зберіг законодавчу основу сімейних відносин, а Закон про захист сім'ї 2013 року врегулював компетенцію сімейних судів і процесуальний розгляд відповідних спорів. Сучасну іранську модель доцільно характеризувати як поєднання кодифікованих норм, шиїтської доктринальної основи та державних судових процедур. За загальним правилом суддя застосовує кодифіковане право, однак ст. 167 Конституції передбачає субсидіарне

звернення до авторитетних ісламських джерел і автентичних фетв у разі відсутності відповідної норми закону [128, ст. 1–4; 129, ст. 167].

Суданський досвід не вкладається у спрощену характеристику єдиного «консервативного кодексу». У правовому та соціальному регулюванні шлюбу поєднувалися державне застосування шаріату, звичаєві практики різних спільнот і судові механізми розірвання шлюбу. Зокрема, статті 170–173 суданського Закону про особистий статус 1991 року, які аналізує Л. Велчман, передбачали можливість судового розірвання шлюбу за фідією (майновим відшкодуванням) після судового встановлення непокори дружини та спливу визначеного строку. Якщо чоловік визнавав заявлену вимогу й погоджувався з відшкодуванням, суд зобов'язував його здійснити талак, а в разі відмови здійснював його сам. За наявності спору щодо вимоги або відшкодування закон передбачав залучення арбітрів [117, с. 186]. У Лівії законодавство зберігало можливість полігінії, але встановлювало умови щодо згоди першої дружини або судового дозволу та передбачало правові наслідки порушення таких вимог [117, с. 82–85].

На початку XXI століття сімейне право держав, сформованих під впливом мусульманської правової традиції, існує у вигляді відмінних національних моделей. Спільним для більшості з них є законодавче або судове оформлення інститутів особистого статусу, однак ступінь кодифікації, роль фікху та обсяг державного контролю істотно різняться. Тому історичний перехід від доктринального регулювання до позитивного права не можна описувати як єдиний і завершений процес.

Традиційні інститути зберігаються у сучасному законодавстві в різних формах. Нікях, махр, талак або хуль' можуть залишати первісну назву, але отримувати письмову форму, судову процедуру, нові строки чи інші майнові наслідки. Їхня юридична сила походить від конкретного нормативного акта, тоді як звернення до шаріату і фікху пояснює доктринальне походження та способи тлумачення відповідних конструкцій.

Напрям реформ визначається комплексом чинників, а не лише впливом релігійних авторитетів. Вирішальне значення мають конституційне місце ісламу, законодавчий вибір між доктринальними позиціями, організація сімейних судів, правила доказування та виконання рішень. Туніс і Марокко демонструють різні способи такого перетворення: перший заборонив полігінію і встановив виключно судовий порядок розлучення, друге зберегло окремі традиційні конструкції, але підпорядкувало їх дозволу або контролю суду.

Навіть там, де класичний фікх тривалий час зберігав безпосереднє значення, державне регулювання поступово набувало письмової та процесуальної форми. Законодавець визначає реєстрацію шлюбу, порядок документування талаку, компетенцію суду й виконання рішень про утримання. Використання тахайюру, тальфіку та інших доктринальних прийомів допомагало обґрунтовувати вибір між позиціями правових шкіл, однак загальнообов'язковий результат виникав після його закріплення в законі або судовій практиці.

Класичний фікх сформувався як самостійна правнича традиція, але не розвивався в повній ізоляції від політичних, економічних і культурних умов. У новітній період на сімейне право вплинули кодифікація, модель національної держави, європейські законодавчі моделі та міжнародні стандарти прав людини. Ці впливи не усунули мусульмансько-правового підґрунтя, а змінили інституційні форми, через які воно застосовується.

За останні два століття змінився передусім спосіб установлення й застосування сімейно-правових норм. Доктринальні положення, які раніше відтворювалися у працях правників і судовій практиці відповідного мазхабу, були частково включені до кодексів, спеціальних законів і процесуальних процедур. Реформування не було лінійним: окремі держави розширювали судовий захист і обмежували полігінію, інші довше зберігали класичні конструкції або поверталися до них після політичних змін.

Укладання і розірвання шлюбу тому становлять окремий напрям розвитку мусульманського сімейного права. Саме в цій сфері найвиразніше простежується перехід від доктринальної норми до державної процедури, а також розмежування релігійної чинності, цивільного визнання і судового захисту. Подальший аналіз має спиратися на конкретні правила щодо згоди, опікуна, махру, реєстрації, полігінії та форм припинення шлюбу.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз дає підстави сформулювати такі висновки:

1. Для характеристики мусульманського права необхідно послідовно розрізняти шаріат, фікх і позитивне право. Коран і Сунна становлять текстуальну релігійну основу; іджма та кияс належать до визнаних у відповідних школах способів доктринального обґрунтування; іджтіхад є правничою діяльністю з виведення і тлумачення норм, а не самостійним текстуальним джерелом. Чинність конкретного правила в сучасній державі визначається його законодавчим, судовим або іншим державно визнаним оформленням.

2. Формування мазхабів зумовило варіативність фікху. Відмінності між школами стосуються участі опікуна, ролі свідків, здатності особи до укладання шлюбу, умов договору, махру та підстав судового припинення шлюбу. Отже, класичне мусульманське сімейне право не може бути представлене як однорідний набір правил.

3. Нікях історично сформувався як юридично значущий договір, пов’язаний із релігійним санкціонуванням сімейного союзу. Його укладення визначало дозволеність подружніх відносин, майнові права дружини, походження дітей і спадкові наслідки. У XIX–XX століттях відповідні доктринальні правила поступово набули законодавчого й процесуального оформлення у сфері особистого статусу.

4. Кодифікація змінила джерело безпосередньої юридичної обов’язковості. Після включення доктринального правила до закону суд застосовує його як норму позитивного права, хоча фікх може зберігати значення для тлумачення. Держава при цьому відбирає позиції різних шкіл, поєднує їх або встановлює нові процедурні обмеження.

5. Сучасні моделі сімейного права відрізняються за змістом правового регулювання, а не лише за формальним посиланням на іслам у конституції. Туреччина регулює шлюб цивільним правом, Туніс поєднує історичний зв’язок із мусульманською традицією із забороною полігінії та виключно судовим розлученням, Марокко й Єгипет кодифікують відібрані положення фікху, Саудівська Аравія та Іран поєднують законодавство з виразною релігійно-доктринальною основою.

6. Реформування права особистого статусу здійснюється через підвищення шлюбного віку, документальне оформлення шлюбу, розширення судового контролю, обмеження полігінії та зміцнення процесуальних гарантій. Зміст і наслідки цих засобів слід визначати за правом відповідної держави, оскільки реєстрація може мати доказове або конститутивне значення, а обсяг судового контролю також відрізняється.

7. Історія реформування правового становища жінки засвідчує, що зміна матеріальних приписів не завжди супроводжується співмірним розширенням процесуальних гарантій. Зокрема, законодавче закріплення права на махр чи судове розірвання шлюбу не усуває труднощів доказування та примусового виконання. Тому результати реформ слід оцінювати з урахуванням доступності передбачених законом засобів захисту.

РОЗДІЛ 2
ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ УКЛАДАННЯ ШЛЮБУ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ ПРАВІ

2.1. Поняття та правова природа шлюбу в мусульманському праві

Нікях є юридичною підставою виникнення подружнього статусу в межах мусульманської правової традиції. З ним пов’язуються особисті й майнові права подружжя, спадкування між ними та презумпції встановлення походження дитини. Обсяг цих наслідків у конкретній державі встановлюється її сімейним законодавством.

Здійснюючи порівняльний аналіз, недоцільно виходити зі спрощеного протиставлення «європейського» і «мусульманського» шлюбу. Юридично важливим є інше питання: який акт створює подружній статус і яке значення закон надає релігійно санкціонованому договору.

Договірний характер нікяху виявляється у використанні конструкцій пропозиції (іджаб) та прийняття (кабул), представництва, здатності сторін і допустимих договірних умов. Ця юридична техніка зближує укладання шлюбу із загальною моделлю договору, проте застосовується до окремого інституту права особистого статусу [120, с. 167, 173; 145, с. 290–291]. Водночас договірний характер нікяху не означає можливості механічного застосування до нього загальних норм про припинення зобов’язання та розірвання договору, передбачених статтями 598 і 651 Цивільного кодексу України [146]. Підстави припинення такого шлюбу визначаються відповідним правом особистого статусу.

Предмет нікяху та його наслідки відрізняють його від комерційної угоди. Сторони погоджують виникнення подружнього статусу, однак не можуть на власний розсуд усунути шлюбні перешкоди, визначені класичною доктриною [121, с. 161–163]. Питання походження дітей та майнові наслідки

подружніх відносин регулюються окремими приписами сімейного права [121, с. 166–168]. Отже, договірна форма співіснує зі спеціальними сімейно-правовими обмеженнями.

Правова природа нікяху поєднує договірний і статусний виміри. Узгоджене волевиявлення є підставою укладання шлюбу, однак значна частина прав та обов'язків визначається імперативними правилами, а не довільною домовленістю сторін. Релігійна санкція пояснює конфесійну легітимність союзу, але його цивільні наслідки в сучасній державі залежать від позитивного права.

У класичному мусульманському праві з договором шлюбу пов'язувалися й основні майнові та особисті наслідки подружжя.Одним із майнових наслідків дійсного нікяху є виникнення права дружини на утримання, причому це право настає з моменту укладення чинного шлюбу. Так само нікях є підставою для виникнення права жінки на махр. Навіть якщо махр не був визначений під час укладання шлюбу, це не впливає на дійсність шлюбу; отже, правова сила нікяху не зводиться лише до майнового елемента, але шлюбний договір породжує відповідні наслідки, зокрема обов'язок щодо махру.

Нікях доцільно визначати як релігійно санкціонований договір права особистого статусу, укладення якого породжує подружній статус і передбачені правом особисті та майнові наслідки. Загальні правила майнового обігу можуть пояснювати окремі елементи договору, але не визначають повністю зміст шлюбних правовідносин.

Дж. Шахт звертав увагу на те, що мусульманське право не розглядало шлюб як абсолютно нерозривний союз. Ця риса характеризує систему способів припинення нікяху, але сама по собі не випливає лише з його договірної форми. Талак, хуль' і судове розірвання мають власні підстави та процедури, тоді як укладення шлюбу створює особисті, майнові й статусні наслідки [121, с. 161, 164–165].

Спеціальні дослідження шлюбного договору показують, що договірна форма має практичне значення для визначення волі сторін, махру та додаткових умов нікяху [145, с. 293–294]. Водночас юридична сила кожної умови залежить від її допустимості за відповідною доктриною, належної фіксації та наявності способу захисту. Отже, сам факт включення застереження до документа ще не гарантує його примусового виконання [131, с. 494–495].

Договірна концепція нікяху передбачає належну згоду та здатність сторін до укладання шлюбу. При цьому питання участі опікуна має відмінні вирішення залежно від правової школи [131, с. 494]. Водночас домовленість сторін не усуває прямо встановлених шлюбних перешкод [147, Коран 4:22–24].

Махр є майновим наслідком нікяху та самостійною вимогою дружини, але його наявність не слід використовувати як єдиний доказ договірної природи шлюбу. Право на махр може виникати навіть без погодженого розміру, що відрізняє його від звичайної ціни або зустрічного надання. Договірний елемент точніше виявляється у погодженні волі, строку сплати та інших допустимих умов.

Договірна форма нікяху дозволяє сторонам передбачати додаткові умови, якщо вони не суперечать імперативним приписам відповідної правової школи та правовій природі шлюбу. Такі умови могли стосуватися місця проживання, продовження навчання або праці дружини, обмеження полігінії та делегування їй можливості припинити шлюб. Дійсність і засоби захисту цих положень у класичному фікху відрізнялися залежно від мазхабу [63, с. 140–141].

Юридичне значення додаткової умови визначається не лише її відповідністю загальній меті шлюбу. Потрібно також установити, чи допускає її відповідна школа або закон, у якій формі вона має бути зафіксована та який наслідок настає в разі порушення. Без такого аналізу договірна автономія залишається лише декларативною характеристикою.

Правове призначення нікяху виходить за межі домовленості про майновий режим подружжя. Укладення нікяху створює юридично визнаний подружній зв'язок, із яким пов'язуються взаємні особисті та майнові права, махр, утримання, походження дітей і допустимі способи припинення шлюбу. Тому порівняння нікяху з європейським шлюбним договором можливе лише з урахуванням того, що останній зазвичай регулює окремі наслідки вже укладеного цивільного шлюбу, а не замінює сам акт його укладення [131, с. 493; 148, с. 276–278].

Кодифіковане право особистого статусу визначає порядок державного оформлення, визнання та доказування нікяху. Законодавство встановлює вимоги до оформлення шлюбного документа, повноваження відповідних органів та юридичні наслідки недотримання правил реєстрації [117, с. 53–54].

Кодифікація норм особистого статусу супроводжувалася закріпленням вимог до форми шлюбу, його документування та державного контролю за сімейно-правовими наслідками. Законодавство визначає умови цивільного визнання шлюбу й розлучення, а окремі матеріали правозастосування дають змогу проілюструвати особливості реалізації відповідних норм, не усуваючи їхнього зв'язку з мусульманською правовою традицією. Релігійне значення нікяху при цьому може зберігатися, тоді як його юридичні наслідки залежать від установленої законом процедури, офіційного оформлення та доступного способу захисту [117, с. 57–59].

Договірна природа нікяху потребує відмежування від шлюбного договору у звичному для української цивілістики значенні. Нікях є юридичною формою самого шлюбу: без погоджених волевиявлень сторін шлюбний статус не виникає. Український шлюбний договір, навпаки, не створює шлюб і не замінює його державної реєстрації, а встановлює майнові права та обов'язки подружжя або осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу. Отже, подібність назв приховує різне місце цих конструкцій у юридичному складі.

Р. Г. Пєсцов характеризує нікях як двосторонній договір, що виникає через пропозицію і прийняття та водночас має морально-релігійне значення. Для теоретико-правової кваліфікації важливо, що договірна форма тут не перетворює шлюб на звичайну обмінну угоду. Волевиявлення спрямоване на виникнення статусу подружжя, а не лише на разове майнове надання. З укладанням нікяху закон або доктрина пов’язують утримання, махр, походження дітей, спадкові права та допустимі способи припинення шлюбу [145, с. 290].

Конститутивний характер домовленості проявляється у формулах іджабу і кабулу. Їхня функція полягає не в ритуальному повторенні встановлених слів, а в юридично визначеному вираженні наміру створити шлюбні правовідносини. Тому пропозиція і прийняття повинні стосуватися одного шлюбу, бути узгодженими за змістом і сприйматися сторонами або їх належними представниками. Розрив у предметі домовленості, примус або відсутність усвідомленої згоди ставлять під сумнів сам факт укладання договору [145, с. 294–295].

Згода нареченої не ототожнюється зі згодою опікуна. Навіть у доктринах, які вимагають участі валі (опікуна), його волевиявлення виконує окрему функцію і не повинно замінювати особисту волю жінки. Сучасне законодавство дедалі частіше прямо забороняє примус, установлює можливість судового подолання безпідставної відмови опікуна або взагалі відмовляється від обов’язкової участі валі для повнолітньої дієздатної жінки. Через це юридичний склад шлюбу необхідно визначати за правом конкретної держави і з урахуванням мазхабних відмінностей.

Умови дійсності нікяху слід відрізняти від вимог щодо його доказування та державного визнання. Їх юридичні наслідки залежать від відповідної доктринальної моделі. Зокрема, відсутність домовленості про конкретний розмір махру не в усіх правових школах зумовлює недійсність шлюбу, оскільки допускається визначення належного махру [99, с. 86].

Отже, махр точніше розглядати як обов’язкове майнове право дружини і наслідок дійсного шлюбу, а не як універсальну плату за його укладання. Він належить жінці, а не її родині, і не надає чоловікові права на її особу або майно. Негайна частина махру створює початковий майновий ресурс, а відстрочена тягне боргову вимогу, яка часто стає актуальною у разі розлучення або смерті чоловіка. Невиплата породжує вимогу про виконання, але її вплив на дійсність шлюбу визначається застосовною доктриною і законом [99, с. 88–89].

Р. Г. Пєсцов окремо підкреслює роздільність майна подружжя: шлюб не передає чоловікові контроль над активами дружини, її доходом, спадщиною чи махром. Ця теза має значення для оцінки правового статусу жінки. Майнова самостійність співіснує з традиційним обов’язком чоловіка утримувати дружину, тому економічна модель нікяху не може бути описана лише як нерівність або лише як автономія. Вона поєднує роздільність власності з асиметричним розподілом обов’язків щодо утримання [145, с. 294].

Утримання дружини є самостійним юридичним обов’язком, а не добровільною допомогою. Його зміст охоплює житло, харчування, одяг та інші необхідні потреби відповідно до застосовного права й матеріального становища сторін [138, с. 102]. Право на утримання не поглинається махром: махр є окремою майновою вимогою, тоді як нафака спрямована на забезпечення поточних потреб дружини [138, с. 92–93; 121, с. 167–168].

Диспозитивність нікяху виявляється у можливості включати додаткові умови, але ця можливість має межі. Умова повинна бути визначеною, не суперечити імперативній забороні та не усувати саму мету шлюбу. Класичні школи неоднаково оцінювали наслідки недотримання таких застережень: в одних випадках умова визнавалася недійсною без впливу на шлюб, в інших її порушення надавало дружині право вимагати припинення шлюбу. Тому саме слово «умова» ще не визначає способу захисту.

До найпоширеніших застережень належать домовленості про місце проживання, продовження освіти або професійної діяльності дружини, обмеження переїзду дружини до іншої місцевості без її згоди, обмеження полігінії та делегування права на талак. Такі положення конкретизують правовий статус дружини та зміст договірних прав у шлюбі. Їхня практична цінність полягає в тому, що сторони юридично закріплюють домовленість і визначають можливі наслідки її порушення [145, с. 294].

Умова про моногамність не має однакових правових наслідків за законодавством різних держав. Вона може перешкоджати укладенню наступного шлюбу, надавати першій дружині право на розірвання або лише породжувати вимогу про відшкодування. Так само делегування талаку не завжди означає самостійне первинне право дружини на розлучення: у класичній конструкції вона реалізує повноваження, надане чоловіком. Точність кваліфікації тут важливіша за загальну характеристику договору як засобу «рівності сторін».

К. А. Казарян звертає увагу на договірне регулювання подружніх відносин у мусульманському праві. Цей підхід доцільно розвивати через розмежування нормативних і договірних наслідків. Основний статус подружжя встановлюється правом і не може бути довільно змінений, тоді як додаткові умови деталізують його в допустимих межах. Отже, автономія сторін має похідний характер: вона діє всередині нормативної конструкції нікяху, а не створює її заново [63, с. 140–142].

Форма нікяху також демонструє відмінність між дійсністю і доказуванням. Класичне право переважно не вимагало письмового документа за належного волевиявлення та виконання вимог відповідної правової школи до свідчення або публічного оголошення шлюбу. Письмове підтвердження могло фіксувати махр та інші умови і полегшувати судовий захист. У сучасній державі документування набуває ширшого значення, оскільки воно пов’язує релігійно визнаний союз із реєстром цивільного стану,

компетенцією суду та можливістю примусового виконання майнових вимог [94, с. 13–17; 98, с. 2–4].

Правовий ефект реєстрації не можна визначати узагальнено. Р. Г. Пєсцов зіставляє різні наслідки недодержання вимог реєстрації шлюбу. Водночас дослідження Н. Алім засвідчує, що встановлені єгипетським правом обмеження судового захисту прав із незареєстрованого шлюбу мають окремі винятки, зокрема щодо його розірвання. Отже, залежно від конкретного регулювання реєстрація може впливати на дійсність шлюбу, допустимість окремих позовів, доказування його існування або юридичну відповідальність за недодержання процедури [94, с. 79–80; 145, с. 295].

Державне оформлення має виразну правозахисну функцію. Залежно від змісту реєстрового запису воно може підтверджувати факт і дату шлюбу, особу подружжя та зафіксовані договірні умови. Для жінки документ є засобом доведення права на утримання і відстрочений махр, а для дитини може бути одним із доказів сімейного зв’язку. Проте реєстрація не усуває нерівності доступу до правосуддя, вона лише створює доказову основу, яка повинна доповнюватися ефективною судовою процедурою.

У структурі нікяху необхідно розмежовувати установчі дії сторін, нормативні передумови та правові наслідки. Пропозиція і прийняття виражають погоджену волю на виникнення шлюбу; здатність сторін, відсутність перешкод, участь опікуна чи свідків оцінюються відповідно до застосовного права; махр, утримання, майновий режим, погоджені умови та реєстрація визначають зміст або офіційне оформлення відносин. Ці елементи не є рівнозначними умовами дійсності, оскільки їх недотримання може спричиняти різні юридичні наслідки.

З цього випливає і межа порівняння з цивільно-правовим договором. Загальна договірна теорія допомагає пояснити волевиявлення, представництво, умови й майнові вимоги, але не охоплює наслідків нікяху для подружнього статусу. Права й обов’язки подружжя, а також правила щодо походження дітей і спадкування визначаються не лише домовленістю

сторін, а й безпосередньо приписами права. Нікях є договором особливого виду, через який особи входять до нормативно визначеного сімейного статусу.

Договірність мусульманського шлюбу не означає необмеженої приватної автономії. Вона пояснює спосіб виникнення шлюбу і можливість погодження окремих умов, допустимість яких залежить від доктрини відповідної правової школи [131, с. 494–495]. Водночас вимоги до шлюбного віку [117, с. 62–66] та порядок державного оформлення [117, с. 53–55] визначаються законодавством конкретної держави. Письмова форма й реєстрація впливають на доказування шлюбу та доступ до передбаченого законом захисту [117, с. 56–59].

Договірна форма нікяху поєднується з його релігійно-етичним значенням. Мусульманська доктрина розглядає шлюб як серйозне зобов'язання, умови якого підлягають виконанню в межах дозволеного правом. Це пояснює, чому нікях використовує юридичну техніку договору, але не зводиться до звичайного обміну майновими наданнями [120, с. 170].

Релігійне значення шлюбу не усуває вимоги добровільної згоди та юридичних засобів захисту від примусу. Договірні умови можуть конкретизувати дозволені права дружини й наслідки їх порушення, однак їх допустимість та спосіб захисту визначаються відповідною доктриною і позитивним правом конкретної держави.

Звернення до цілей шаріату може бути способом доктринального тлумачення, але не замінює аналізу конкретної норми. У сучасній державі питання дійсності шлюбу, допустимості договірної умови та компетенції суду вирішуються насамперед за чинним законодавством, а доктринальні аргументи мають оцінюватися в межах, установлених правом відповідної держави.

Шлюб у мусульманській правовій традиції надає подружнім відносинам релігійну й соціально-правову легітимність. Через нього інтимний зв'язок визнається дозволеним, а відносини спорідненості та

походження дітей отримують нормативне оформлення. Укладення шлюбу має значення для сторін, родини, громади та держави, які встановлюють правила його публічного визнання [149, с. 16].

В. Галлак звертає увагу на те, що класичне регулювання шлюбу було пов'язане з категоріями здатності особи до укладання шлюбу, опікунства та соціальної відповідності сторін. Ці правила визначали не лише порядок укладання шлюбу, а й місце подружнього союзу в системі родинних і майнових відносин [118, с. 273–275]. Тому соціальне значення нікяху доцільно розкривати через конкретні правові наслідки, а не як абстрактну «підвалину суспільної гармонії».

Нікях не зводиться до приватної домовленості сторін: це юридична форма створення сім'ї, з якою пов'язуються особисті, майнові та статусні наслідки. За законодавством окремих держав реєстрація або інший офіційний спосіб фіксації може мати самостійне доказове чи конститутивне значення. Конкретний наслідок відсутності реєстрації залежить від законодавства відповідної держави [117, с. 53].

Сім'я в багатьох мусульманських спільнотах є простором повсякденного відтворення релігійної, культурної та родинної належності. Шлюб упорядковує відносини подружжя та зв'язки між родинами, розподіл турботи, економічні обов'язки та соціальне визнання походження дітей. Через це дискусії про допустимі форми шлюбу часто виходять за межі приватного права й пов'язуються з уявленнями про колективну ідентичність [136, с. 11–13].

Нікях виконує приватноправову і статусну функції: створює юридично визнаний подружній зв'язок, визначає взаємні права та впливає на походження дітей і спадкування. Саме ці конкретні наслідки, а не абстрактне посилання на «суспільну гармонію», пояснюють вимоги до його укладання.

Найвиразніше зв'язок нікяху простежується у правилах установлення походження дитини. Дійсний шлюб створює основну юридичну презумпцію батьківства, з якою пов'язуються право дитини на утримання, спадкування та

інші елементи сімейного статусу. Дж. Насір окремо розглядає встановлення походження у дійсному й нерегулярному шлюбі, після розірвання шлюбу, а також через визнання батьківства [138, с. 156–158]. Правове значення має і час народження дитини щодо укладання або припинення шлюбу, оскільки доктрина встановлює мінімальні та максимальні строки вагітності для застосування презумпції. Якщо умови презумпції відсутні, походження може встановлюватися через визнання батьківства або інші передбачені правом засоби. Такий підхід показує, що шлюб є основною, але не єдиною юридичною підставою встановлення походження.

Нікях має значення і для охорони особистої гідності та правової визначеності сімейних відносин. Коранічні приписи про відповідальність за безпідставне звинувачення у статевій недоброчесності та спеціальну процедуру взаємних присяг подружжя спрямовані на захист репутації й установлення юридичних наслідків конфлікту. Укладений шлюб надає подружнім відносинам визнану нормативну форму, однак захист гідності не повинен зводитися до контролю за сексуальною поведінкою жінки [147, Коран 24:4, 24:6–9].

У мусульманському праві шлюб створює систему взаємних прав і обов’язків, що охоплює, зокрема, право дружини на махр і утримання, питання опіки та встановлення походження дитини, надаючи подружнім відносинам юридичної визначеності. Окрім цього, мусульманський шлюб забезпечує жінці визначені майнові права і гарантії. Як зазначає Дж. Еспозіто, одним із ключових обов’язків чоловіка є матеріальне забезпечення дружини, яке включає харчування, одяг і житло та здійснюється незалежно від її власного майнового становища [149, с. 24–28].

Майнові наслідки нікяху визначаються не створенням спільної майнової маси, а поєднанням окремої власності подружжя, права дружини на махр і традиційного обов’язку чоловіка щодо утримання. Сучасне законодавство може доповнювати цю модель договорами про майно, набуте спільними зусиллями.

Ключовим проявом майново-захисної складової мусульманського шлюбу є махр (майнове надання чоловіка на користь дружини). Право на махр належить дружині, а його сплату можна передбачити негайно, у відстрочений строк або частинами. Відстрочений махр набуває особливого значення під час припинення шлюбу чи смерті чоловіка, оскільки становить самостійну майнову вимогу дружини, а не частину спільного майна подружжя [99, с. 86, 88–89].

Дж. Еспозіто характеризує махр як особисте майнове право дружини, яке не переходить до її родини і не надає чоловікові контролю над її майном. Його економічне значення залежить від реального розміру, строку сплати та можливості примусового стягнення; тому сам факт передбачення махру ще не гарантує матеріальної забезпеченості після розірвання шлюбу [149, с. 24–25].

У класичному фікху махр належить виключно дружині й становить її окрему власність. Він не включається до спільного майна подружжя та не може бути довільно відчужений чоловіком. Обсяг належного дружині махру у разі розірвання шлюбу з ініціативи чоловіка залежить від обставин, зокрема від фактичного здійснення подружніх відносин: якщо шлюб розірвано до цього, а розмір махру було визначено, загальне правило передбачає половину погодженої суми [99, с. 86–87; 147, Коран 2:237].

Майновий вимір нікяху не обмежується махром. Через укладання шлюбу встановлюється комплекс прав і обов’язків, що безпосередньо реалізують мету охорони майна: обов’язок чоловіка щодо утримання дружини, який включає забезпечення житлом, харчуванням, одягом та іншими необхідними потребами; розмежування особистої та спільної власності; режим майнової відповідальності сторін; спадкові права подружжя; гарантії збереження майнової автономії жінки.

Мусульманське сімейне право виходить із роздільності майна подружжя. Дружина зберігає право на власні активи, доходи й махр, тоді як обов’язок її утримання традиційно покладається на чоловіка незалежно від її

забезпеченості. Ця характеристика стосується класичної доктринальної моделі [121, с. 167].

Спадкові норми також є продовженням майнової функції нікяху. Подружжя набуває взаємних спадкових прав лише за умови чинного шлюбу. У разі розірвання шлюбу до смерті одного з подружжя спадкові права припиняються, що ще раз підтверджує, що майнові наслідки прямо пов'язані з юридичною чинністю нікяху.

Економічні відносини подружжя впорядковуються через окремі правові інструменти: махр, утримання, роздільність майна, спадкові права та договірні умови. Їхній зміст і можливість примусового виконання залежать від застосовної доктрини та позитивного права.

Після визначення нікяху як договору права особистого статусу необхідно з'ясувати, які саме правовідносини виникають унаслідок його укладання. Йдеться не про абстрактний «нормативний простір», а про конкретні права на махр і утримання, особисті права подружжя, спадкові наслідки, презумпції походження дитини та допустимі способи припинення шлюбу.

Особливістю шлюбного правового режиму є те, що він виникає не з фактичного співжиття як такого, а з юридично визнаного шлюбу. Нікях, визнаний юридично чинним, породжує взаємні права й обов'язки подружжя, обов'язок утримання, правові презумпції походження дитини та інші сімейно-правові наслідки.

З погляду загальної теорії права нікях є юридичним фактом, що породжує подружній статус і виникає з погодженого волевиявлення сторін. Його наслідком є не перехід особи до невизначеного «сімейного стану», а виникнення передбаченого правом комплексу прав та обов'язків подружжя. Обсяг цього комплексу визначається доктриною і позитивним правом, а не самим фактом домовленості. Правовий режим нікяху формується на кількох нормативних рівнях, але вони не є взаємозамінними. Доктринальна позиція пояснює походження відповідного правового інституту, закон установлює її

чинну форму, а суд або інший компетентний орган визначає наслідки в конкретній справі.

Державне оформлення нікяху впливає передусім на можливість підтвердити сімейний статус і захистити пов'язані з ним права. Конкретні юридичні наслідки недотримання формальних вимог залежать від законодавства відповідної держави. Зокрема, в Єгипті письмове підтвердження шлюбу впливає на допустимість судового розгляду окремих вимог про його розірвання [94, с. 79–80].

Окремого розгляду потребує співвідношення приватного та публічного елементів у шлюбному регулюванні. Попри договірну форму, нікях не є виключно приватною справою сторін: його укладання впливає на встановлення походження дітей, виникнення аліментних і спадкових прав та правовий статус членів сім'ї. Це допомагає пояснити, чому сімейне право стало сферою, у якій положення шаріатського походження найдовше зберігали нормативне значення та були включені до сучасних кодексів особистого статусу. Публічний елемент посилюється там, де закон вимагає реєстрації, перевірки шлюбного віку, відсутності перешкод або судового дозволу на полігінію. Такі вимоги спрямовані не на заміну взаємної згоди сторін, а на забезпечення доказовості шлюбу, захист слабшої сторони та визначеність прав дітей. Водночас їх недотримання може мати різні наслідки: від адміністративної відповідальності до невизнання шлюбу державою.

Вимоги до укладання нікяху виконують передусім функцію правової визначеності. Належно виражена згода, встановлення шлюбних перешкод, фіксація махру та офіційне документування зменшують ризик спору про існування шлюбу і зміст майнових вимог. Цей результат залежить не від кількості формальностей, а від того, чи забезпечують вони достовірне доказування і доступ до захисту.

Системний характер шлюбного інституту виявляється у його взаємозв'язку з іншими елементами особистого статусу. Укладення шлюбу визначає правовий статус подружжя, взаємне утримання, майнові та спадкові

наслідки, а також впливає на презумпцію походження дитини. Водночас батьківські права й обов’язки виникають із юридично встановленого походження, тому їх не слід вважати похідними виключно від факту нікяху.

Сучасне мусульманське сімейне право поєднує історично сформовані інститути з державною кодифікацією та процесуальними гарантіями. Нікях, махр, утримання й традиційні способи припинення шлюбу продовжують спиратися на доктрину фікху, але їх юридична дія визначається законом, компетенцією суду та вимогами реєстрації. Тому позитивізація не означає зникнення мусульмансько-правової основи, а змінює форму, у якій вона діє і підлягає державному примусу [97, с. 307–309; 117, с. 19–26].

Правова природа нікяху виявляється у поєднанні договору та статусу. Договір пояснює спосіб його виникнення і можливість погодження окремих умов; статус зумовлює правові наслідки, значна частина яких установлюється незалежно від волі сторін.

Договірна і статусна характеристики нікяху відповідають різним аспектам одного інституту. Перша пояснює порядок погодження волі сторін, друга визначає коло наслідків, значна частина яких установлюється законом або доктриною незалежно від їхньої волі. Релігійне значення союзу може зберігатися поряд із державними вимогами до форми, реєстрації та судового захисту.

2.2. Умови дійсності та структура шлюбу в мусульманському праві

Договірна природа нікяху зумовлює необхідність визначити його юридичний склад та умови чинності. До основних елементів належать узгоджене волевиявлення, здатність сторін до укладання шлюбу, відсутність установлених перешкод і дотримання вимог до форми. Право дружини на махр виникає у зв’язку зі шлюбом, однак попереднє погодження конкретного

розміру не в усіх школах і законодавчих моделях належить до умов дійсності [99, с. 86; 138, с. 53–55; 121, с. 161–163].

Центральним елементом шлюбного договору є узгоджене волевиявлення сторін, що виражається у формулі пропозиції (іджаб) та прийняття (кабул). Збіг цих двох елементів формує юридичний факт укладення шлюбу. Для дійсності договору необхідно, щоб чоловік і жінка чули та розуміли зміст пропозиції й прийняття, причому вони мають відбутися в межах одного зібрання; за відсутності такого погодженого волевиявлення нікях не породжує належних правових наслідків.

У класичному мусульманському праві форма вираження згоди не є надмірно формалізованою: спеціальна церемоніальна форма не вимагається, а усний договір визнається чинним за умови дотримання інших встановлених вимог. Такий підхід свідчить, що юридичне значення має не ритуал, а чітко й недвозначно виражена воля сторін на вступ до шлюбу [121, с. 161–162]. Вільна й усвідомлена згода сторін є основою договірної форми нікяху. Вона має бути виражена у спосіб, який дозволяє встановити збіг волі сторін і відмежувати шлюб від примусового союзу. Вимоги до форми волевиявлення, віку, дієздатності та участі опікуна різняться між доктринальними школами й сучасними законами.

У мусульманському праві добровільність є однією з ключових умов дійсності шлюбу. Зокрема, за спостереженням Л. Велчман, іракська редакція закону 1978 року прямо заборонила примушування особи до шлюбу, а алжирський закон 1984 року заборонив опікунові примушувати підопічну до шлюбу або укладати його без її згоди [117, с. 68–69]. Водночас навіть у тих випадках, де участь опікуна зберігається, його роль не є абсолютною: у разі необґрунтованої відмови чи перешкоджання шлюбу жінка може звернутися до суду, який уповноважений дозволити шлюб або замінити волю опікуна власним рішенням. Тому участь опікуна не може розглядатися як така, що підміняє волевиявлення нареченої. Навіть у межах патріархально

організованої системи мусульманського сімейного права згода жінки визнається істотною умовою правомірності шлюбу.

Здатність сторін до укладання шлюбу передбачає усвідомлене висловлення згоди, досягнення встановленого віку та відсутність обставин, що виключають шлюб. Класичний фікх пов'язував її з розумовою спроможністю і статевою зрілістю, тоді як сучасне законодавство встановлює конкретний мінімальний вік і, в окремих випадках, порядок судового дозволу на відступ від загального правила. Така формалізація не повинна підміняти перевірку вільної згоди [107, с. 40–41].

Турецька законодавча модель підтверджує необхідність відмежовувати доктринальні положення мусульманського права від чинного позитивного права конкретної держави. Цивільний кодекс Туреччини установлює загальний шлюбний вік у сімнадцять років, допускаючи за надзвичайних обставин судовий дозвіл після досягнення шістнадцяти років; окремо регулює згоду законного представника, шлюбні перешкоди, звернення до органу реєстрації та державну церемонію. Шлюб виникає в момент позитивних усних відповідей сторін перед уповноваженою посадовою особою, а його дійсність не ставиться у залежність від проведення релігійної церемонії [132, ст. 124–143].

Для Ірану первинну нормативну основу матеріальних умов шлюбу становить насамперед Цивільний кодекс Ісламської Республіки Іран, книга 7 «Про шлюб і розлучення». У ньому врегульовано допустимість шлюбу та шлюбні перешкоди, участь батька або діда по батьківській лінії у випадках, передбачених законом, окремі міжрелігійні й громадянські обмеження, а також вимоги до пропозиції та прийняття як способу вираження шлюбної волі [150, ст. 1043, 1059–1060, 1062–1065]. Чинна редакція статті 1041, сформована спеціальним законом про її зміну, передбачає, що укладення шлюбу дівчиною до досягнення 13 повних сонячних років і хлопцем до досягнення 15 повних сонячних років залежить від дозволу опікуна, врахування інтересів особи та відповідного визначення компетентного суду

[151]. Тому Закон про захист сім'ї 2013 року доцільно використовувати як спеціальне джерело щодо організації сімейних судів і процесуальних механізмів, але не як єдину нормативну основу матеріальних умов укладення шлюбу.

Махр є передбаченим мусульманським правом майновим правом дружини. Він не становить плату за особу жінки і не переходить до її батька чи інших родичів. Юридично важливо розрізняти право на махр, яке виникає з дійсного шлюбу, та домовленість про його розмір і строк сплати.

У кодифікаціях махр може визначатися як наслідок дійсного шлюбу або як умова, що підлягає внесенню до шлюбного документа. Навіть коли сторони не погодили конкретну суму, закон або доктрина можуть установлювати належний махр. Тому майновий елемент є обов'язковим правом дружини, але його невизначеність не повинна автоматично тлумачитися як недійсність нікяху.

Якщо конкретний розмір махру не погоджено, відповідна доктрина або закон можуть визнавати за дружиною право на належний махр, розмір якого встановлюється з урахуванням передбачених правом критеріїв. Це підтверджує самостійність майнового права, але не дає підстав автоматично вважати махр достатньою гарантією економічного захисту: практичне значення має можливість визначити суму і домогтися її сплати [99, с. 89].

Махр утворює самостійну майнову вимогу дружини і водночас розподіляє частину майнових ризиків, пов'язаних з укладанням та припиненням шлюбу. Його предметом можуть бути гроші або інше допустиме майно. Гарантійний ефект залежить від розміру, строку виконання, належного доказування та можливості судового стягнення, а не від назви інституту.

За строками сплати розрізняють дві основні частини махру: негайний махр, що сплачується під час укладання шлюбу або одразу після його укладення, і відкладений махр, сплата якого переноситься на майбутнє, зазвичай до моменту розірвання шлюбу чи смерті чоловіка. Така конструкція

є усталеною для мусульманського права і має важливе гарантійне значення для дружини. Негайний махр надає жінці безпосередній майновий ресурс уже на початковому етапі шлюбу. Відкладений махр зберігає значення як самостійна майнова вимога дружини, строк виконання якої часто пов’язується з розірванням шлюбу або смертю чоловіка. Конкретний обсяг і порядок стягнення визначаються домовленістю сторін, застосовною доктриною та законодавством [99, с. 88–89].

Поділ махру на негайну і відстрочену частини визначає строки виконання складових одного майнового зобов’язання. Негайна виплата може створити ресурс на початку шлюбу, а відстрочена формує вимогу, актуальну під час розлучення або після смерті чоловіка. Однак така конструкція не усуває економічної нерівності автоматично: її ефективність залежить від реальної вартості махру та виконуваності домовленості.

Роль опікуна і свідків не є однаковою. Більшість сунітських шкіл вимагає участі опікуна, тоді як ханафітська доктрина визнає ширшу самостійність повнолітньої дієздатної жінки. Вимога свідків характерна для сунітської моделі, але її зміст і наслідки порушення також залежать від школи та законодавства [149, с. 16–18].

Питання участі шлюбного опікуна демонструє істотні мазхабні відмінності. Ханафітська школа визнає за повнолітньою дієздатною жінкою можливість самостійно укласти шлюб, тоді як малікітська, шафіїтська та ханбалітська доктрини, як загальне правило, вимагають участі опікуна [131, с. 494].

У сучасних мусульманських державах вимога публічності шлюбу дістала подальший розвиток у запровадженні механізмів письмової фіксації та державної реєстрації шлюбних відносин. У цьому разі участь свідків і належне оформлення шлюбу набувають доказового та правозахисного значення [138, с. 70–71; 117, с. 53–54; 94, с. 14–17].

Окрему групу умов дійсності нікяху становлять шлюбні перешкоди, пов’язані з кровною та молочною спорідненістю, свояцтвом або іншими

обставинами, визначеними шаріатом. За наявності таких перешкод правомірне укладання шлюбу є неможливим, а шлюб, укладений усупереч установленій забороні, може бути визнаний недійсним відповідно до застосовного права. Такі обмеження мають імперативний характер і не можуть бути усунуті шляхом домовленості сторін [147, Коран 4:22–24]. Юридичне значення цих обмежень полягає не лише у дотриманні релігійних приписів, а й у захисті інтересів сторін та стабільності сімейних відносин загалом.

Порушення вимог до нікяху не має одного універсального наслідку. Абсолютна шлюбна перешкода може виключати допустимість союзу, усувний дефект може обмежувати окремі наслідки до його виправлення, а порушення вимог до документування можуть впливати на доказування, державне визнання або відповідальність. Кваліфікація повинна спиратися на конкретну доктрину чи закон.

Проблема таємних і незареєстрованих шлюбів полягає у розриві між релігійним або соціальним визнанням союзу та можливістю довести його перед державним органом. Відсутність документа може ускладнити реалізацію майнових вимог подружжя [94, с. 27–30], документальне доказування існування шлюбу [94, с. 80–81] та встановлення походження дитини [94, с. 85–89]. Водночас юридичні наслідки залежать від того, чи надає закон реєстрації доказове або конститутивне значення [94, с. 53–54; 98, с. 4–5].

У системі умов дійсності окремо слід розмежувати абсолютні перешкоди, тимчасові заборони та процедурні дефекти. Кровне споріднення у забороненому ступені виключає допустимість союзу як такого. Наявність попереднього шлюбу або строку очікування може бути тимчасовою перешкодою. Відсутність письмового документа в одних системах впливає лише на доказування, тоді як в інших на державне визнання. До шлюбних перешкод належать близька спорідненість, перевищення допустимої кількості дружин та окремі міжрелігійні обмеження, однак їх юридичні

наслідки визначаються застосовною доктриною і законодавством відповідної держави.

Звідси випливає, що домовленість сторін не може усунути імперативну заборону. Вони можуть погодити розмір махру або місце проживання, але не можуть надати чинності шлюбу між особами, союз яких прямо заборонений застосовним правом. Так само згода опікуна не виправляє відсутності особистої згоди нареченої. Межа диспозитивності визначається не загальним посиланням на шаріат, а конкретною нормою доктрини або закону та встановленим для її порушення наслідком [138, с. 53–55; 147, Коран 4:23].

Право дружини на утримання має розглядатися в єдності з її майновою самостійністю. Роздільність власності означає, що власні доходи жінки не звільняють чоловіка від обов’язку забезпечення, якщо інше не передбачене чинним правом. Нормативні наслідки ненадання утримання, включно з можливістю судового розірвання шлюбу, слід установлювати за законодавством відповідної держави, а не виводити з самого принципу роздільності майна [138, с. 102–107]. Отже, нафака одночасно є майновою вимогою і юридичною гарантією від збереження шлюбу без фактичного забезпечення.

Факт припинення утримання не в кожній моделі дає право на розірвання шлюбу. Суд установлює передбачену законом підставу, тривалість невиконання, матеріальну спроможність чоловіка та інші юридично значущі обставини. Окремі доктринальні й законодавчі підходи розрізняють свідоме ухилення та об’єктивну неплатоспроможність. Тому загальне посилання на невиконання обов’язку утримання має конкретизуватися відповідно до застосовного права і доказів у справі.

Документування шлюбу безпосередньо впливає на реалізацію майнових вимог. У письмовому договорі можуть бути зафіксовані негайна і відстрочена частини махру, періодичність утримання, місце проживання та додаткові застереження. Якщо договір не зареєстрований, суд може відмовити в розгляді позову або вимагати попереднього встановлення факту

шлюбу. Законодавство різних держав надає такому дефекту неоднакові наслідки.

Правозахисний зміст реєстрації полягає не у заміні волі сторін волею держави. Реєстрація сприяє підтвердженню сімейного статусу та доступу до передбачених законом засобів захисту [117, с. 53–55]. Натомість умови шлюбної правоздатності, зокрема віку та згоди на шлюб, визначаються окремими нормами [117, с. 61–66]. З цієї причини реєстраційні вимоги необхідно відмежовувати від договірних умов нікяху: сторони виражають згоду на шлюб, а держава визначає порядок його оформлення, доказування та судового захисту. Наслідки недодержання вимог щодо реєстрації також різняться залежно від законодавства конкретної держави [117, с. 56–59].

Для міжнародного приватного права особливо складними є випадки, коли шлюб чинний за релігійною доктриною, але не отримав повного цивільного визнання в державі укладення. Визнання такого союзу в Україні залежить не від загальної оцінки шаріату, а від іноземного закону, форми укладання, публічного порядку та доказів. Тому правовий висновок має чітко вказувати, чи йдеться про доктринальну чинність, соціальне визнання громадою або цивільний статус.

Класична мусульманська правова доктрина розмежовує наслідки порушень, що зачіпають допустимість шлюбу, і порушень усувного характеру. У класичній сунітській доктрині та низці сучасних кодифікацій шлюбні договори поділяють на дійсні, дефектні та нікчемні, у шиїтській доктрині дефектний шлюб прирівнюється до нікчемного [138, с. 76–77].

Дійсним визнається шлюб, укладений із дотриманням вимог, які відповідна доктрина або закон пов’язують із його чинністю: згоди, правоздатності, відсутності перешкод, належної участі опікуна і свідків у тих моделях, де це потрібно. Такий нікях породжує взаємні права та обов’язки, право на махр, утримання, спадкові наслідки і презумпції походження дитини.

Категорія «дефектний» застосовується до шлюбів, укладених із порушенням певних умов, що не стосуються сутності дозволеності союзу. Йдеться про дефекти, які можуть бути усунуті або не мають абсолютного характеру. У різних мазхабах перелік таких порушень може відрізнятися, проте загалом до них відносять недотримання окремих процедурних вимог або формальних елементів. Правові наслідки дефектного шлюбу неоднакові в різних мазхабах: їх визначають характер порушення, застосовна правова школа та законодавство, тому не кожне порушення може бути усунуте без повторного укладання шлюбу [94, с. 11–13; 138, с. 76–79].

Навіть дефектний шлюб після фактичного співжиття може породжувати окремі наслідки, зокрема право на махр та визнання походження дитини, хоча повний обсяг наслідків дійсного нікяху не виникає. Конкретні правила залежать від мазхабу і не повинні переноситися на всі доктринальні моделі без застереження [149, с. 19].

Категорія «нікчемний» охоплює шлюби, укладені з порушенням фундаментальних заборон, які стосуються допустимості союзу. До них належать, зокрема, шлюби між особами, що перебувають у забороненому ступені кровної спорідненості, шлюб із жінкою, яка вже перебуває у чинному шлюбі тощо. Такі союзи вважаються юридично неіснуючими та не породжують повного комплексу правових наслідків [149, с. 18].

Наслідки союзу, укладеного з фундаментальною перешкодою, також визначаються не лише його формальною кваліфікацією. Якщо сторони добросовісно помилялися щодо чинності шлюбу і мало місце фактичне співжиття, окремі школи допускають захист походження дитини або майнової вимоги жінки. Обсяг такого захисту потребує встановлення за конкретною доктриною чи законом.

Розмежування дійсного, дефектного і нікчемного шлюбу дає змогу пов’язати наслідки з характером порушення. Воно не усуває відмінностей між мазхабами, але показує, що недотримання форми, наявність усувного

дефекту та порушення абсолютної заборони не мають однакових юридичних наслідків.

Юридична конструкція нікяху не вичерпується моментом його укладення. Укладення нікяху створює тривалі сімейні правовідносини, у межах яких виникає комплекс взаємних прав та обов'язків сторін. Зміст цих прав і обов'язків становить функціональне ядро інституту шлюбу в класичному фікху. На відміну від союзу, що має виключно моральний характер, мусульманський шлюб формує юридично визначений статус кожного з подружжя. Цей статус охоплює майнові, особисті та процесуальні аспекти й забезпечується механізмами правового захисту.

Нафака є юридичною майновою вимогою дружини, але умови її виникнення, обсяг і підстави припинення не однакові в усіх доктринах і законодавствах. Зазвичай вона охоплює житло, харчування, одяг та інші необхідні витрати, визначені з урахуванням потреб дружини і можливостей чоловіка. Наявність у жінки власного майна не завжди звільняє чоловіка від утримання, проте конкретне правило та можливість стягнення мають установлюватися за застосовним правом [138, с. 102–107].

Нікях породжує право на спільне проживання та взаємне подружнє співжиття, що розглядається в мусульманській правовій традиції як один із базових елементів змісту шлюбу. Це право має двосторонній характер і супроводжується відповідними обов'язками сторін. У класичному фікху закріплюється принцип взаємності: чоловік зобов'язаний створити належні умови проживання, забезпечити захист і матеріальну підтримку, тоді як дружина зобов'язується підтримувати подружню вірність і брати участь у спільному сімейному житті.

Порушення подружніх обов'язків може спричиняти юридичні наслідки. У класичному фікху право дружини на утримання пов'язувалося не лише з чинністю шлюбу, а й із можливістю подружнього співжиття та відсутністю обставин, що обмежували це право [121, с. 167–168].

Особливе місце у змісті подружніх правовідносин займає концепція ківами, яка традиційно пов’язувалася насамперед із відповідальністю чоловіка за матеріальне забезпечення сім’ї та організацію сімейного життя. У цьому значенні вона історично поєднувала управлінську функцію з матеріальною відповідальністю, а не з необмеженою владою над дружиною.

Сучасні кодифікації змінюють класичну конструкцію подружньої влади різними юридичними засобами. Туніський Кодекс особистого статусу після змін 1993 року пов’язує сімейні обов’язки подружжя з взаємною доброзичливістю, співпрацею у веденні сімейних справ і вихованні дітей, не відтворюючи колишнього обов’язку покори дружини, проте зберігаючи визначення чоловіка головою сім’ї. Кодекс сім’ї Марокко визначає шлюб як союз, заснований на взаємній згоді, та покладає на чоловіка і дружину спільну відповідальність за сім’ю. Це не усуває всіх відмінностей у статусі сторін, але змінює нормативну мову сімейного права в напрямі партнерства [134, ст. 23; 123, ст. 4, 51].

Характерною для класичної моделі мусульманського сімейного права є роздільність майна: шлюб сам по собі не об’єднує майнові маси подружжя, і кожен зберігає право на майно, набуте до та під час шлюбу. У Марокко це правило поєднано з можливістю укласти окрему угоду про управління майном, набутим подружжям спільними зусиллями, та його розподіл. За відсутності домовленості суд ураховує працю кожного з подружжя, докладені зусилля й внесок у збільшення сімейного майна [123, ст. 49].

Порушення подружніх обов’язків може породжувати різні вимоги: стягнення утримання або махру, виконання допустимої умови договору, відшкодування передбачених законом втрат чи судове припинення шлюбу. Вибір засобу залежить від характеру порушеного права та від того, чи надає відповідна доктрина або закон можливість його примусового захисту.

Невиконання обов’язку утримання передусім дає підстави вимагати сплати належних сум. У тих законодавчих моделях, де тривале ненадання утримання прямо визначене підставою розірвання, дружина може також

звернутися із відповідною вимогою до суду. Суд повинен відмежувати прострочення майнового зобов’язання від обставин, які закон пов’язує з припиненням шлюбу.

Жорстоке поводження, тривала відсутність, ув’язнення або інше істотне порушення можуть бути підставами судового припинення нікяху лише за умови, що їх передбачає застосовне право. Перелік таких підстав, необхідні докази та наслідки рішення відрізняються між школами й сучасними кодифікаціями.

Майновий захист охоплює також стягнення відстроченого махру та реалізацію допустимих умов шлюбного договору. Для цього необхідно встановити зміст зобов’язання, момент настання строку, належну форму умови та передбачений правом спосіб захисту.

Примирення або посередництво може передувати судовому рішенню, якщо це встановлено законом чи відповідає обраній сторонами процедурі. Його призначення полягає у добровільному врегулюванні спору, а не в примушуванні до продовження шлюбу. У справах про насильство така стадія потребує особливої обережності й не повинна блокувати доступ до судового захисту.

Засоби захисту не утворюють єдиної послідовності, обов’язкової для кожного сімейного спору. Майнова вимога, виконання договірної умови, примирення та судове розірвання мають різні підстави й процесуальну форму; їх застосування визначається характером порушення та позитивним правом відповідної держави.

2.3. Особливі форми шлюбу в мусульманському праві

Поряд із безстроковим нікяхом мусульманська правова традиція знає конструкції з неоднаковим юридичним режимом. Зокрема, строковість мут’а є предметом доктринальних розбіжностей [138, с. 58–59], законодавче регулювання полігінії істотно відрізняється за державами [117, с. 77–78], а

незареєстровані союзи породжують окремі проблеми цивільного визнання і доказування [94, с. 33–35]. Тому ці форми не слід характеризувати як єдину модель «адаптації» шлюбу.

Відправним для аналізу є не сам факт відхилення від типової моделі, а характер такого відхилення. Потрібно встановити, чи змінюється строк шлюбу, чи відмовляється сторона від окремого права, чи дотримані загальні умови нікяху та чи визнає союз закон відповідної держави.

Особливі шлюбні конструкції не становлять однорідної групи. Одні визнаються лише певною правовою школою, інші допускаються як безстроковий нікях із нетиповими умовами, а треті існують переважно як соціальна або релігійна практика без повного цивільного оформлення. Тому однакова назва «шлюб» не свідчить про однаковий обсяг утримання, спадкування, махру та судового захисту.

У цьому разі важливо враховувати іджтіхад як спосіб доктринального встановлення правового правила у випадках, коли прямий текст не дає однозначної відповіді. Юристи використовували мовне тлумачення, аналогію та інші прийоми правового міркування, завдяки чому фікх міг реагувати на нові обставини без заперечення авторитету первинних джерел [115, с. 20–26].

Відповідні конструкції доцільно оцінювати у трьох площинах: доктринальній чинності, визнанні позитивним правом і фактичній доступності захисту. Такий підхід дозволяє відрізнити конфесійно допустиму форму від цивільно визнаного шлюбу та від практики, яка лише імітує окремі ознаки нікяху. Додатково потрібно перевіряти наслідки для махру, утримання, спадкування і походження дитини.

Найвідомішою особливою формою шлюбу є мут’а, тобто договір, у якому наперед визначаються строк союзу та махр. Її правова оцінка залежить від конфесійно-доктринальної належності: джафаритська школа визнає строковий шлюб, тоді як сунітські школи розглядають його як заборонений. Тому мут’а не може характеризуватися як загальноприйнятий інститут мусульманського сімейного права; вона належить до тих питань, у яких

відмінність між сунітською і шиїтською доктринами має безпосередні правові наслідки [138, с. 58–59].

У сунітській правовій традиції мут’а оцінюється як недійсна. Сунітські мазхаби виходять із того, що встановлення строку зачіпає саму конструкцію нікяху, який передбачає невизначений наперед строк подружнього зв’язку. Більшість сунітських правознавців пов’язує заборону мут’а з її скасуванням у ранній період ісламу, тоді як джафаритська доктрина зберігає цю форму шлюбу [138, с. 58–59].

У джафаритській доктрині мут’а визнається строковою формою шлюбу, для якої істотними є погоджений строк і махр. Сунітські школи такої форми не визнають. Після спливу визначеного строку союз припиняється без окремого талаку. Інші наслідки, зокрема щодо ідди, дітей і спадкування, мають установлюватися за спеціальними правилами джафаритської доктрини та застосовного позитивного права [138, с. 58–59].

Строковий шлюб не породжує тотожного постійному нікяху комплексу прав та обов’язків. Обсяг утримання й спадкування між подружжям визначається джафаритською доктриною, умовами договору та позитивним правом. Водночас походження дітей від визнаного строкового шлюбу не повинно ототожнюватися з позашлюбним походженням: за належного встановлення батьківства вони мають право на утримання і спадкування.

Для порівняльно-правової оцінки мут’а необхідно окремо встановлювати її доктринальну допустимість і правові наслідки за законодавством конкретної держави. Визнання строкового шлюбу певною школою фікху ще не означає, що такий союз матиме однаковий юридичний статус, порядок оформлення та способи захисту.

Мут’а виразно показує відмінність між сунітською і джафаритською доктринами, але не дає підстав оцінювати строковий шлюб лише через абстрактну свободу договору або загальне посилання на соціальну функцію сім’ї. Юридичний висновок залежить від застосовної школи, змісту договору

та позитивного права, яке визначає цивільне визнання і наслідки для сторін та дітей.

Іншою модифікованою формою є міс’яр, тобто шлюб без наперед установленого строку, за умовами якого дружина погоджується не вимагати постійного спільного проживання, житла або повного утримання. Чоловік відвідує дружину, не створюючи з нею звичайного спільного домогосподарства. Формальна дійсність такого договору обґрунтовується згодою сторін, проте його умови викликають заперечення через відмову жінки від прав, які зазвичай виникають зі шлюбу [117, с. 102–103].

Міс’яр є договірною модифікацією постійного шлюбу, за якої дружина може погодитися не вимагати окремих прав, зокрема спільного проживання, житла або регулярного утримання. Юридичне значення такої домовленості залежить від її добровільності, допустимості за застосовною доктриною, належної фіксації та можливості відкликання або захисту відповідного права. Тому сам термін «міс’яр» не дає достатніх підстав для висновку про обсяг прав дружини в конкретному шлюбі.

Разом із тим така конструкція істотно змінює баланс прав та обов’язків подружжя. Якщо традиційний нікях передбачає спільне проживання та матеріальне забезпечення дружини як стандартну модель сімейних відносин, то міс’яр допускає їх договірне обмеження. Ця особливість стала підставою для доктринальних дискусій щодо відповідності цієї форми соціальній функції шлюбу.

Серед сучасних мусульманських правознавців відсутня єдина позиція щодо міс’яру. Частина з них, спираючись на договірну природу нікяху, визнає його допустимим за умови добровільності та відсутності примусу. Інші висловлюють застереження щодо його соціальних наслідків, підкреслюючи, що формальна добровільність не завжди означає реальну свободу вибору, особливо за умов економічної залежності або соціального тиску. У літературі також наголошується, що міс’яр часто позиціонується як модель, зручна для вдів, розлучених жінок або жінок старшого віку, однак на

практиці може призводити до істотного послаблення їхніх правових гарантій [117, с. 104–105].

Критика міс’яру пов’язана з його можливим використанням у полігінічних союзах, приховуванням шлюбу від першої дружини та обмеженням матеріальних зобов’язань чоловіка. Відсутність спільного домогосподарства й відмова дружини від утримання створюють ризик, що правове оформлення союзу не забезпечить належного захисту майнових та особистих прав дружини. Водночас оцінка конкретного союзу залежить від змісту договору, законодавства держави та можливості дружини надалі вимагати здійснення своїх прав у суді [117, с. 103–105].

Поширення міс’яру пов’язують із мобільністю населення, відкладенням шлюбу, економічними труднощами та зміною життєвих стратегій жінок, які мають власні ресурси й прагнуть зберегти значну автономію. Для одних сторін така конструкція може бути прийнятною альтернативою традиційному домогосподарству, а для інших джерелом нерівності й нестабільності. Тому міс’яр слід оцінювати як доктринально дискусійну конструкцію з урахуванням її фактичних соціальних та майнових наслідків.

Попри формальну відповідність окремим класичним вимогам нікяху, у сучасній науковій літературі ця модель зазнає суттєвої критики з огляду на її потенційні соціально-правові наслідки. Йдеться, зокрема, про ризик економічної вразливості жінки, можливість використання такої форми як прихованого механізму полігінії, а також про послаблення інституційної ролі сім’ї як стабільного соціального союзу. Тому оцінка цієї форми шлюбу має охоплювати його формальну дійсність і фактичну ефективність правових механізмів захисту учасників.

За умови дійсності й юридичного визнання міс’яр породжує основні наслідки нікяху: легітимність подружніх відносин, правовий статус дітей, можливість спадкування та обов’язок виплати махру. Діти, народжені у такому шлюбі, визнаються законними та мають повний обсяг правового захисту. Водночас добровільна відмова дружини від права на утримання або

проживання може впливати на економічну рівновагу сторін. Це викликає дискусії щодо відповідності такої відмови цілям шаріату, зокрема охороні майна та забезпеченню справедливого балансу інтересів.

Поряд із доктринально визнаними модифікаціями нікяху поширені союзи, які не пройшли державної реєстрації або не відповідають вимогам публічного оформлення. Вони можуть визнаватися сторонами та їхнім релігійним оточенням, але залишатися поза повним захистом цивільного сімейного права.

Поширення нерегламентованих шлюбів пов’язане із соціальними чинниками, зокрема такими: прагнення обійти правові обмеження полігінії, економічні труднощі та висока вартість офіційного шлюбу, міграційні процеси та мобільність населення, страх соціального осуду, а також бюрократичні бар’єри у процесі укладання шлюбу. У деяких випадках такі союзи укладаються для уникнення сімейного контролю або адміністративних процедур, що, однак, створює значні ризики правової невизначеності.

Нерегламентовані шлюби не становлять однорідного явища. У сучасній практиці вони можуть набувати різних форм залежно від характеру порушення вимог публічності, реєстрації чи контролю за укладанням шлюбу. До таких форм належать, зокрема, союзи без належної участі свідків, шлюби, укладені з дотриманням мінімальних релігійних умов, але без повідомлення родини або громади, союзи без державної реєстрації там, де вона є обов’язковою для юридичного визнання, а також шлюби, укладені поза судовим або адміністративним контролем з метою уникнення правових обмежень, зокрема у сфері полігінії.

У класичному фікху дійсність шлюбу загалом не залежала від письмової форми чи державної реєстрації. Вирішальними були волевиявлення сторін та умови відповідної правової школи: ханафітські правники наголошували на присутності свідків, а малікітські правники приділяли особливу увагу публічному оголошенню шлюбу [98, с. 6–8]. У сучасних державах юридичні наслідки відсутності реєстрації залежать від

законодавства конкретної країни, але недодержання формальних вимог може ускладнювати судовий захист [98, с. 9–10].

Формалізований і доказово підтверджений характер шлюбу має виразне правозахисне значення, що виходить за межі символічної функції. Він забезпечує можливість доведення факту шлюбу, захист права дружини на утримання та махр, юридичну визначеність статусу дітей, а також охорону майнових та інших подружніх прав. За відсутності належної реєстрації або документального підтвердження реалізація цих прав істотно ускладнюється, причому жінки особливо часто опиняються в ситуації, коли не можуть ефективно довести існування шлюбу й захистити свої сімейні та майнові права.

У законодавстві багатьох держав із мусульманською більшістю реєстрація шлюбу має важливе значення для юридичного підтвердження подружнього статусу. Це відображає закріплення норм мусульманського сімейного права у механізмах державного правового регулювання та прагнення держави забезпечити правову визначеність сімейних відносин. Реєстрація шлюбу виконує низку функцій: фіксацію правового статусу подружжя, гарантування судового захисту прав сторін, забезпечення прав дітей, запобігання зловживанням у сфері полігінії та створення доказової бази сімейного статусу.Відсутність реєстрації не завжди означає недійсність шлюбу з погляду шаріату, однак істотно обмежує можливість доведення шлюбу і реалізації пов’язаних із ним прав у межах національного законодавства.

Особливої актуальності проблема нерегламентованих шлюбів набуває у мусульманських діаспорах у немусульманських державах. Питання юридичного визнання релігійного шлюбу в європейських державах вирішується відповідно до національного законодавства. Зокрема, в Англії та Уельсі релігійна церемонія нікяху, яка не відповідає законодавчим вимогам щодо укладення шлюбу, не надає сторонам автоматичного статусу подружжя за цивільним правом. Це породжує ситуацію правової подвійності, за якої

особи можуть вважати себе одруженими з релігійного погляду, але не набувати належного обсягу правового захисту у сфері поділу майна, фінансового забезпечення та судового захисту. У цьому зв'язку Б. Акбаба обґрунтовано показує, що невизнання нікяху цивільним правом створює особливі ризики для жінок у разі розпаду таких відносин [133, с. 191–192]. У справі HM Attorney General v Akhter and Khan Апеляційний суд Англії та Уельсу визнав конкретну церемонію нікяху такою, що не відповідає вимогам для виникнення шлюбу за англійським правом, а відтак не створює навіть недійсного шлюбу, щодо якого можна ухвалити рішення про його недійсність [152, п. 123, 128].

Історично усталеним, проте дискусійним інститутом мусульманського сімейного права є полігінія, тобто форма шлюбу, за якої один чоловік може одночасно перебувати у шлюбі з кількома жінками. Полігінія є різновидом полігамії, яка охоплює також поліандрію, однак мусульманське право допускає лише першу з цих форм. Її нормативне обґрунтування пов'язують із положенням Корану, що дозволяє чоловікові одружуватися з кількома жінками за умови справедливого ставлення до них (Коран 4:3). Водночас коранічний текст містить і застереження щодо складності дотримання такої рівності, що стало підставою для подальших доктринальних тлумачень [147, Коран 4:3, 4:129; 117, с. 77–78].

Класичний фікх допускав полігінію як правову можливість, а не як обов'язкову або переважну форму сімейного життя. Її здійснення пов'язувалося з кількісним обмеженням, матеріальними обов'язками чоловіка та вимогою належного ставлення до кожної дружини. Попередній судовий дозвіл загалом не належав до класичної конструкції, проте кожен шлюб мав відповідати вимогам чинності, установленим відповідною школою [121, с. 162].

Нормативні межі полігінії стосувалися кількості одночасних шлюбів, розподілу утримання і житла, черговості спільного проживання та здатності чоловіка виконувати майнові обов'язки щодо кількох сімей. Емоційна

рівність не могла бути предметом примусового виконання, тому юридична оцінка зосереджувалася переважно на зовнішньо встановлюваних діях і матеріальному забезпеченні.

Коранічне правило обмежило кількість одночасних дружин чотирма й пов’язало допустимість кількох шлюбів із вимогою справедливого ставлення. За обґрунтованого побоювання, що ця вимога не буде виконана, належною моделлю визнається один шлюб [147, Коран 4:3, 4:129]. Це положення встановлює межу дозволеного, але не визначає сучасної процедури отримання дозволу або реєстрації нового шлюбу.

Вимога справедливого ставлення конкретизувалася через утримання, забезпечення житлом, розподіл часу та недопущення очевидної матеріальної переваги однієї дружини. Порушення цих обов’язків могло породжувати майнову вимогу або інший засіб захисту, але його зміст залежав від доктрини відповідної школи та компетенції суду.

Матеріальна спроможність чоловіка набула особливого значення в сучасному законодавстві, яке використовує її як одну з умов судового або адміністративного контролю. Поряд із нею можуть перевірятися законна підстава нового шлюбу, становище наявної сім’ї та можливість належного утримання всіх дружин і дітей [123, ст. 40–46; 140, ст. 6].

Кожен наступний союз становить окремий нікях і має відповідати загальним вимогам щодо згоди, здатності сторін, відсутності перешкод та встановленої форми. Тому порушення вимог під час укладання одного шлюбу не може виправдовуватися чинністю іншого шлюбу того самого чоловіка.

Класична допустимість полігінії не усуває вимог до чинності кожного окремого шлюбу та не створює безумовного права на його укладання всупереч установленим законом обмеженням. Доктринальна модель допускає множинність шлюбних зв’язків за визначених передумов, тоді як сучасне законодавство може встановлювати судовий дозвіл, повідомлення,

реєстрацію або повну заборону. Оцінювання полігінії тому потребує розмежування класичної доктрини і чинного права конкретної держави.

У XX–XXI ст. законодавство низки мусульманських держав істотно змінило порядок реалізації полігінії. Там, де її не заборонено, застосовуються різні обмеження: попередній судовий або адміністративний контроль, перевірка матеріальної спроможності, повідомлення чинної дружини чи вимога обґрунтувати новий шлюб. У частині юрисдикцій новий шлюб також може бути підставою для захисту прав першої дружини або судового розірвання шлюбу. Тому коректніше говорити не про єдину загальну модель, а про кілька законодавчих режимів контрольованої допустимості полігінії [153, с. 94–95]

Зокрема, Туніс у 1956 році законодавчо заборонив полігінію. Стаття 18 Кодексу особистого статусу забороняє укладання нового шлюбу за наявності чинного та передбачає відповідальність за порушення цієї заборони. Отже, туніська модель не обмежує полігінію дозволом суду або повідомленням дружини, а повністю виводить її за межі допустимих сімейно-правових конструкцій. Доктринальні та реформаторські обґрунтування цього рішення слід відрізняти від змісту самої законодавчої норми [134, ст. 18].

Марокко формально допускає полігінію, однак реформа сімейного законодавства встановила суворі обмеження її застосування. Чоловік повинен звернутися до суду за дозволом, обґрунтувати виняткові підстави для нового шлюбу та підтвердити достатність матеріальних ресурсів для утримання двох сімей і забезпечення рівності між дружинами. Суд викликає наявну дружину, з’ясовує її позицію, проводить примирювальну процедуру, а за наявності підстав може або відмовити у дозволі, або, якщо дружина наполягає, відкрити шлях до судового припинення шлюбу [123, ст. 40–46].

У Єгипті полігінія не поставлена під попередній дозвіл суду. Відповідно до статті 11 bis Декрету-закону №25 від 1929 року в редакції Закону №100 від 1985 року чоловік під час оформлення нового шлюбу повідомляє про свій сімейний стан, а реєстратор сповіщає наявну дружину

або дружин. Дружина може вимагати судового розірвання, якщо новий шлюб заподіяв їй матеріальну чи моральну шкоду, що унеможливлює продовження спільного життя. Отже, єгипетська модель поєднує допустимість полігінії з повідомленням і наступним судовим захистом, а не з попереднім судовим контролем [142, ст. 11 bis; 154].

Пакистан запровадив адміністративний контроль за наступним шлюбом через Мусульманський сімейний ордонанс 1961 року. Чоловік має подати заяву до Арбітражної ради, зазначити причини нового шлюбу та повідомити про позицію чинної дружини або дружин. Укладання нового шлюбу без дозволу Ради не робить його автоматично недійсним, але тягне передбачені законом майнові та каральні наслідки, зокрема негайну сплату всього належного дружині махру [140, ст. 6].

Саудівська Аравія тривалий час представляла модель, у якій сімейні спори вирішувалися на основі ханбалітського фікху без єдиного кодифікованого закону про особистий статус. У цій системі полігінія не була поставлена під попередній судовий дозвіл за марокканським зразком. Прийняття Закону про особистий статус 2022 року змінило нормативну форму сімейного регулювання, закріпивши письмові правила шлюбу, розлучення, походження та опіки, хоча релігійно-правова основа системи збереглася [127, ст. 13, 26, 42].

Сучасні держави використовують різні моделі регулювання полігінії: повну заборону, попередній судовий дозвіл, додаткові законодавчі умови або дозволеність без спеціальної дозвільної процедури. Зміст обмежень і правові наслідки наступного шлюбу визначаються законом конкретної держави [123, ст. 40–46; 140, ст. 6; 127, ст. 26, 42; 134, ст. 18].

Сучасні наукові дискусії щодо полігінії тісно пов’язані з проблематикою гендерної рівності, прав людини та універсальних стандартів недискримінації. У центрі цих дискусій перебуває питання співвідношення традиційних норм шаріату з міжнародно-правовими підходами до рівності подружжя та належного захисту прав жінки. У сучасній літературі

наголошується, що полігінія залишається одним із найбільш дискусійних інститутів мусульманського сімейного права, оскільки класичне право, не ставлячи процес укладання полігінічного шлюбу під попередній судовий контроль, водночас виробило принципи щодо прав співдружин у відносинах із чоловіком, а новітні кодифікації дедалі активніше переводять ці питання у сферу законодавчого та судового регулювання [123, ст. 40–46; 140, ст. 6].

Критичні оцінки полігінії виходять із того, що структура множинного шлюбу потенційно створює асиметрію правового статусу подружжя, оскільки можливість одночасного перебування у шлюбі з кількома партнерами надається лише чоловікові.За такого підходу полігінія може розглядатися як інституційна форма гендерної нерівності, що здатна посилювати економічну залежність жінки, ускладнювати справедливий розподіл сімейних ресурсів і послаблювати реальну рівність сторін у сімейному житті. Особливо проблемними є ситуації, коли згода жінки на полігінічний союз формально наявна, але фактично зумовлена соціальним тиском, сімейними обставинами або економічною залежністю.

Прихильники збереження полігінії іноді обґрунтовують свою позицію можливістю юридичного оформлення фактичних сімейних відносин і забезпечення утримання жінки та дітей. Однак такого обґрунтування недостатньо для висновку про справедливість конкретного шлюбу. Юридична оцінка має враховувати вільну згоду, матеріальну спроможність чоловіка, права попередньої дружини, інтереси дітей та ефективність судового контролю, якщо його передбачено законом.

Договірне обмеження полігінії становить окремий від законодавчого дозволу чи заборони засіб захисту прав дружини: його юридичне значення залежить від допустимості відповідної умови шлюбного договору та передбачених правом способів її захисту.

Особливі форми шлюбу слід оцінювати окремо за їхнім доктринальним походженням, умовами договору та державним визнанням. Найбільші ризики виникають тоді, коли соціальне або релігійне визнання союзу не забезпечує

доказування махру, утримання, походження дитини чи можливості звернення до суду. Тому посилення письмового оформлення й договірних гарантій має значення лише разом із реальними засобами примусового захисту.

Висновки до розділу 2

1. Нікях доцільно визначати як релігійно санкціонований договір права особистого статусу та юридичний факт, що породжує подружній статус. Узгодження волі сторін пояснює договірну форму його укладання, тоді як коло особистих і майнових наслідків визначається відповідною доктриною та застосовним позитивним правом. Договірна природа шлюбу не означає необмеженої свободи сторін змінювати зміст подружнього статусу.

2. Укладання шлюбу потребує узгодженого волевиявлення сторін, відсутності заборонених перешкод і дотримання вимог до форми. Участь опікуна, свідків і державна реєстрація мають неоднакове значення в різних школах та юрисдикціях. Згода жінки не може підмінятися волею опікуна, а державне оформлення оцінюється за наслідками, які закон пов’язує з його недотриманням.

3. Махр є самостійним майновим правом дружини, пов’язаним із дійсним нікяхом. У його правовому режимі необхідно розмежовувати виникнення права, визначення суми, настання строку виконання та можливість примусового стягнення. Ці елементи не збігаються за умовами й наслідками: зокрема, відсутність погодженого розміру махру не в усіх доктринальних і законодавчих моделях спричиняє недійсність шлюбу.

4. Додаткові умови нікяху конкретизують права сторін, але не створюють необмеженої договірної свободи. Їх допустимість і способи примусового виконання залежать від відповідної школи та позитивного права. У сучасних договорах можуть установлюватися умови щодо

проживання, праці чи навчання дружини, майнових домовленостей, полігінії та делегованого права на припинення шлюбу.

5. Тимчасові, неофіційні та інші особливі шлюбні конструкції мають різне доктринальне походження і неоднакове державне визнання. Їх правова оцінка повинна охоплювати релігійну допустимість, цивільне визнання, доказування факту шлюбу, права на махр і утримання та статус дітей.

6. Полігінія регулюється за трьома основними моделями: повна законодавча заборона; попередній судовий дозвіл із перевіркою визначених умов; збереження дозволеності за класичною моделлю з реєстраційними або адміністративними вимогами. Тому її не можна характеризувати через одну універсальну тенденцію або однакові умови для всіх мусульманських держав.

РОЗДІЛ 3
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ ПРАВІ

3.1. Загальні засади розірвання шлюбу в мусульманському праві

Розірвання шлюбу в мусульманському праві охоплює механізми різного походження: одностороннє волевиявлення, домовленість сторін і судове рішення. Категорія шкоди має особливе значення для судових форм, але не є універсальною підставою або поясненням кожного способу припинення нікяху.

У класичному фікху шлюб є правовідносинами, припинення яких допускається у визначених доктриною формах. Односторонній талак не потребував доведення шкоди, тоді як судове розірвання за заявою дружини, навпаки, залежало від наявності визнаної підстави та її доказування.

Примирення може передувати судовому рішенню або реєстрації розлучення, якщо це передбачено законом. У класичній доктрині й сучасних кодексах воно має різний статус: від морально рекомендованого способу врегулювання до процесуальної стадії. Тому його не слід подавати як обов’язкову умову кожного розірвання шлюбу.

Посилання на принцип недопущення шкоди та цілі шаріату допомагає пояснити розвиток судових засобів захисту, але не замінює юридичного аналізу. Вирішальними є конкретна підстава, компетенція суду, допустимі докази та наслідки рішення.

Найбільш розвинене доктринальне застосування категорії шкоди як підстави судового розірвання пов’язується з малікітською школою. Сучасні закони можуть охоплювати цією категорією фізичне або психічне насильство, тривалий конфлікт, ненадання утримання та порушення умов справедливого ставлення у полігінічному шлюбі [123, ст. 45, 94–103].

Незважаючи на допустимість розірвання шлюбу, мусульманське право надає пріоритет збереженню сім'ї як базової соціальної інституції. Важливе місце посідають механізми примирення та арбітражу, спрямовані на врегулювання конфлікту між подружжям до застосування остаточного правового засобу припинення шлюбу. Нормативна основа такого підходу міститься у Корані, де передбачено залучення представника від кожної зі сторін у разі серйозного конфлікту між подружжям [Коран 4:35]. У мусульманській правовій традиції арбітраж у сімейних спорах покликаний з'ясувати причини конфлікту, сприяти примиренню сторін, а в разі неможливості збереження шлюбу підготувати підстави для його припинення. У цьому сенсі арбітраж поєднує елементи родинного посередництва, морального авторитету сім'ї та правового врегулювання спору.

У класичному фікху процедура примирення поєднує етичний і правовий аспекти. Її застосування спрямоване на встановлення причин конфлікту, оцінку поведінки сторін та визначення можливості відновлення подружнього співжиття. Участь родинних представників у процесі примирення відображає соціальну природу шлюбу в мусульманському праві, де сім'я розглядається як інститут, значущий для подружжя та ширшої соціальної спільноти.

Процедури примирення можуть включати переговори між сторонами, залучення родичів або інших представників сім'ї, посередництво авторитетних осіб, а також вироблення рекомендацій щодо відновлення належного виконання подружніх обов'язків. У разі досягнення примирення шлюб зберігається, а сторони продовжують подружні правовідносини. За відсутності примирення подальша роль арбітрів, зокрема можливість надати висновок щодо припинення шлюбу, визначається застосовним правом.

Правове значення процедури примирення визначається застосовним законом. Вона може дати сторонам можливість урегулювати спір і погодити наслідки розлучення, але не повинна перетворюватися на засіб примусового збереження шлюбу або обмеження доступу до суду.

У мусульманській правовій традиції примирення подружжя та сімейний арбітраж мають різні процедурні засади. Б. Г. Акбаба розмежовує примирні процедури й арбітражний розгляд, зокрема щодо майнових домовленостей подружжя, та аналізує межі їх застосування в сучасних правових системах [133, с. 149–154, 159–161]. Отже, існування традиційного способу врегулювання спору ще не означає його обов’язковості або юридичної сили за законодавством конкретної держави.

У мусульманській правовій традиції шлюб є юридично значущим договірним інститутом, що породжує особисті та майнові права й обов’язки. Водночас він не визнається нерозривним: класичний фікх передбачає односторонні, договірні та судові способи припинення шлюбу, правові наслідки яких залежать від форми розірвання та спливу строку ідди [121, с. 164–166].

Договірна форма нікяху сумісна з можливістю його розірвання, однак не пояснює всіх способів припинення. Талак, хуль’ і судове розірвання мають різні підстави, процедури та наслідки. Тому оцінка розлучення як морально небажаного не замінює їх юридичної характеристики.

Праці з класичного мусульманського права підтверджують, що нікях не вважався нерозривним союзом. Водночас із цього не випливає, що кожне розірвання є реакцією на доведену несправедливість: зокрема, класична модель талаку допускала одностороннє волевиявлення без установлення вини чи шкоди [121, с. 163–164].

Співвідношення стабільності шлюбу і можливості його розірвання виявляється у конкретних процедурах. Відкличність першого або другого талаку, строк ідди, повідомлення компетентного органу та судові примирні дії можуть відкладати остаточні наслідки або забезпечувати їх належне оформлення.

У сучасних державах судовому розірванню можуть передувати примирення, медіація або сімейне посередництво. Їх правова природа і наслідки відрізняються, а тому порівняльний аналіз має встановлювати, чи є

процедура обов’язковою, чи впливає її недотримання на рішення і чи забезпечена добровільність участі [133, с. 84–88].

Юридичні засоби, спрямовані на запобігання поспішному розірванню шлюбу, охоплюють вимоги до форми волевиявлення, строки, примирні процедури, реєстрацію та судовий захист. Їх наявність і наслідки порушення визначаються доктриною та законом, а не загальною декларацією про бажаність збереження сім’ї.

Мазхабні відмінності потрібні для пояснення конкретних правил талаку, судового розірвання та делегованого повноваження, але їх не слід подавати як абстрактний доказ «гнучкості» або внутрішньої єдності всього мусульманського права. Порівняння має показати, яке правило сформувалося в певній школі, як його використав законодавець і чи зберігає воно чинність у сучасній державі.

Ханафітська школа характеризується порівняно широким визнанням можливостей одностороннього розірвання шлюбу чоловіком. У межах цієї доктрини визнається і талак аль-тафвід, тобто делеговане право на розірвання шлюбу, коли чоловік надає дружині повноваження здійснити талак у визначених межах [110, с. 173–176]. Водночас класична ханафітська модель загалом надавала жінці значно вужчі можливості для судового звільнення від небажаного шлюбу, ніж це було властиво іншим сунітським школам [110, с. 305–306], а юридична чинність окремих не схвалюваних з моральної точки зору форм талаку визнавалася попри їхню невідповідність бажаній моделі подружньої поведінки [110, с. 64–68].

Малікітська школа, навпаки, вирізняється більш виразною орієнтацією на захист жінки від шкоди та несправедливості у шлюбі. У її межах було визначено ширші підстави судового розірвання, зокрема жорстокого поводження, відмови або неспроможності чоловіка забезпечити утримання, тривалої відсутності чи тяжкої хвороби, яка робить продовження шлюбу шкідливим для дружини. У подальших реформах мусульманського сімейного законодавства малікітські підходи часто використовувалися для розширення

процесуальних можливостей жінки домагатися судового припинення шлюбу [97, с. 315–316].

У сунітській правовій традиції розмежовують прямі та непрямі формули проголошення талаку. Пряме висловлення, як правило, породжує правовий наслідок без окремого доказування наміру, тоді як непрямі слова потребують встановлення наміру чоловіка припинити шлюб. Питання формули, дієздатності особи та відкличності талаку слід відрізняти від вимог державної реєстрації або судового підтвердження [138, с. 116–117].

Ханбалітська доктрина також докладно регулює формулу талаку, стан особи, яка його проголошує, та поділ розлучення на відкличне і безвідкличне. Водночас правила сучасного законодавства держав, що історично спираються на ханбалітський мазхаб, не можна механічно ототожнювати з усіма класичними позиціями цієї школи. Саудівське законодавство останніх років формалізує порядок розірвання шлюбу й окремо врегульовує наслідки триразового проголошення талаку [127, ст. 77–85; 126].

Джафаритська доктрина пов’язує чинність талаку з додержанням спеціальних вимог до формули, стану дружини та присутності двох належних свідків. Судова процедура в сучасному Ірані походить уже з позитивного законодавства і не повинна приписуватися класичній школі як її універсальна риса. Тимчасовий шлюб мут’а припиняється зі спливом погодженого строку або внаслідок відмови чоловіка від його залишку; для цього не застосовується звичайна процедура талаку.

Мазхабні відмінності вплинули на доступні способи припинення шлюбу, перелік судових підстав і формальні вимоги до талаку. Під час кодифікації законодавець міг зберігати позицію домінуючої школи або використовувати рішення іншого мазхабу для розширення судового захисту. Тому сучасне правило слід виводити з тексту закону та судової практики, а не безпосередньо з узагальненої характеристики школи.

У сучасній правовій доктрині інститут розірвання шлюбу в мусульманському праві дедалі частіше розглядається крізь призму гендерної справедливості та ефективного правового захисту сторін. Такий підхід зумовлений необхідністю поєднання традиційних норм шаріату з вимогами правової визначеності, процесуальної справедливості та реального доступу жінки до механізмів припинення шлюбу. За такого підходу оцінюванню підлягають не лише формальна допустимість розлучення, а й здатність відповідних процедур запобігати зловживанням та забезпечувати захист прав подружжя.

Традиційна модель розірвання шлюбу історично надавала чоловікові ширші можливості припинення шлюбного союзу шляхом одностороннього талаку [121, с. 163–165]. Водночас класичне мусульманське право передбачало для жінки майнові гарантії, зокрема право на махр [138, с. 92–93]. Сучасні реформи розширюють підстави судового розірвання шлюбу за заявою дружини та коригують історичний дисбаланс у процесуальних можливостях сторін [97, с. 315–316].

Одним із напрямів реформ стало розширення правових можливостей жінки ініціювати розірвання шлюбу. Стаття 20 єгипетського Закону №1 від 2000 року надала дружині можливість отримати судове розірвання шляхом хуль’ без згоди чоловіка за передбачених законом майнових умов і після невдалої спроби примирення. Закон №10 від 2004 року про створення сімейних судів запровадив при судах офіси врегулювання сімейних спорів. За статтями 5–8 звернення до такого офісу передує розгляду значної частини сімейних позовів, а строк урегулювання становить п’ятнадцять днів, якщо сторони не погодили його продовження [143, ст. 20; 155, ст. 5–8].

Важливим аспектом правового становища жінки після розірвання шлюбу є збереження належних їй майнових прав. У класичному фікху йдеться передусім про невиплачений махр та утримання під час ідди, тоді як обов’язок батька утримувати дитину має самостійну підставу. Позитивне право окремих держав може доповнювати ці вимоги компенсаціями або

спеціальними способами виконання. Тому майнові наслідки необхідно визначати окремо для колишньої дружини й дитини та лише за правилами застосовного законодавства [103, с. 93–98].

Сучасна тенденція полягає також у посиленні судового контролю за процедурою розірвання шлюбу. Якщо в класичному праві талак міг здійснюватися без участі суду, то в багатьох сучасних системах законодавець дедалі частіше поєднує припинення шлюбу з реєстраційними вимогами, судовим розглядом або обов'язковими примирними процедурами. Це спрямовано на забезпечення правової визначеності, захисту прав дітей і запобігання зловживанням під час розірвання шлюбу. Показовим є те, що в Єгипті Закон №1 від 2000 року істотно змінив процесуальне регулювання розлучення, а в сучасних арабських країнах були закріплені спеціальні механізми сімейного примирення та медіації при судах [143, ст. 20; 155, ст. 5–8]. Н. Фадхіла, А. Мусонніф та І. Хадісісваті на прикладі Індонезії, Ірану й Алжиру також доводять, що формалізація судового контролю не забезпечує належного захисту без дієвого виконання рішень і засобів компенсації [156, с. 170–171].

Сучасні законодавчі моделі по-різному обмежують наслідки одностороннього талаку. У Єгипті реєстратор оформлює розлучення, а за відсутності дружини зобов'язаний її повідомити. У Пакистані чоловік має письмово повідомити голову відповідного органу та надіслати копію дружині; після цього формується Арбітражна рада і починається дев'яностоденний строк. У Тунісі припинення шлюбу можливе лише за судовим рішенням, якому передують установлені законом примирні дії. Ці моделі відрізняються не лише процедурою, а й моментом, із якого держава визнає шлюб припиненим [154, ст. 1; 134, ст. 30–32; 140, ст. 7].

Такі законодавчі заходи спрямовані на формалізацію сімейно-правових відносин і посилення захисту прав сторін після розлучення. Вони відповідають сучасній тенденції посилення державного оформлення і контролю у сфері сімейного права, за якої держава відіграє активнішу роль у

гарантуванні справедливості та захисті вразливих членів сім'ї. Водночас сучасні реформи, як правило, не подаються як відмова від мусульманської правової традиції. Навпаки, у сучасній доктрині сімейно-правові зміни часто обґрунтовуються як «реформа зсередини», що спирається на мусульманську юридичну аргументацію, іджтіхад та цілі шаріату, а не як зовнішнє запозичення.

Законодавче реформування не обов'язково означає відмову від традиційної конструкції. Воно може змінювати компетентний орган і процесуальну форму: туніське право передбачає розірвання шлюбу лише в судовому порядку, тоді як інші системи зберігають талак, але встановлюють вимоги щодо повідомлення, реєстрації або судового контролю [123, ст. 78–82; 134, ст. 30–32]. Такі рішення потрібно оцінювати за текстом конкретного акта, а не автоматично подавати як однакове застосування концепції цілей шаріату.

Юридичні наслідки недотримання процедури також неоднакові. У Єгипті обов'язок документувати талак і повідомити відсутню дружину забезпечує державну фіксацію розлучення, однак сам по собі не дає підстав ототожнювати момент доктринального проголошення з усіма цивільними наслідками. У Пакистані стаття 7 Мусульманського сімейного ордонансу прямо встановлює, що талак не набуває юридичної дії до спливу дев'яноста днів від одержання повідомлення головою відповідного органу. Отже, однакова вимога повідомлення може мати різну функцію і різний вплив на момент припинення шлюбу [154, ст. 1; 140, ст. 7].

Порівняльний матеріал дає змогу розрізнити принаймні три перевірені моделі державного оформлення розлучення. У Тунісі розірвання шлюбу здійснюється виключно за рішенням суду. У Марокко названі Кодексом форми розлучення здійснюються під судовим контролем і після примирної процедури. У Пакистані позасудовий талак поєднаний із письмовим повідомленням, діяльністю Арбітражної ради та відкладенням юридичної дії на дев'яносто днів. Таке зіставлення точніше за широкі узагальнення щодо

груп держав, законодавство яких має різну структуру й різні процесуальні наслідки [134, ст. 30–32; 123, ст. 78–82; 140, ст. 7].

Суттєвим напрямом реформ стало обмеження свавільного та миттєвого розірвання шлюбу шляхом одностороннього талаку. У Пакистані Мусульманський сімейний ордонанс 1961 року встановив, що чоловік після проголошення талаку зобов'язаний письмово повідомити про це голову відповідного органу місцевого самоврядування і надіслати копію повідомлення дружині. Талак набуває чинності, якщо його не відкликано, після дев'яноста днів від одержання повідомлення головою органу, а в разі вагітності дружини не раніше її завершення. Голова протягом тридцяти днів утворює Арбітражну раду для примирення [140, ст. 7].

Відповідні положення діють і в Бангладеш: чоловік має письмово повідомити голову компетентного органу про талак і надати копію дружині. За загальним правилом талак набирає чинності через дев'яносто днів від отримання такого повідомлення, якщо його не відкликано. За вагітності дружини він набирає чинності після завершення дев'яностоденного строку або вагітності, залежно від того, що закінчується пізніше [157, ст. 7].

У частині держав реформи сімейного права обґрунтовуються через іджтіхад, суспільну користь, недопущення шкоди або цілі шаріату. В інших випадках законодавець прямо спирається на конституційні принципи, міжнародні зобов'язання чи практичні потреби державної реєстрації та судового захисту. Тому реформу не слід наперед характеризувати ані як відмову від шаріату, ані як суто внутрішній розвиток традиції: її підстави мають установлюватися за матеріалами конкретної кодифікації.

Реформування інституту розірвання шлюбу відображає ширший процес трансформації мусульманського сімейного права, одним із напрямів якого є перегляд традиційного розподілу повноважень між подружжям для посилення правових гарантій сторін. Водночас цей процес не є уніфікованим: у різних країнах він відбувається з різною швидкістю та глибиною залежно від політичних, культурних і соціальних чинників. Сучасне мусульманське

сімейне право поєднує спільну ціннісну основу з різними моделями законодавчої та судової модернізації.

3.2. Форми і порядок розірвання шлюбу за мусульманським правом

Договірна природа нікяху не усуває спеціального сімейно-правового регулювання його розірвання. Класична доктрина розрізняє одностороннє проголошення талаку, договірні форми хуль’ і мубара’ат, судове розірвання та припинення шлюбу внаслідок інших юридичних фактів. Тому можливість припинення шлюбу випливає не із загальних правил цивільного договору, а з окремої системи норм фікху.

Мусульманське право визнає кілька способів припинення нікяху, тому розлучення не є юридичною аномалією. Водночас моральна оцінка небажаності необґрунтованого розриву не визначає чинність конкретної форми. Для права вирішальними є суб’єкт волевиявлення, наявність установленої підстави, додержання процедури, момент припинення шлюбу та його майнові наслідки.

Коранічні приписи допускають розірвання шлюбу, але пов’язують його зі строком очікування та правилами, що впорядковують зміну сімейного статусу. Під час відкличного талаку подружній зв’язок може бути поновлений у межах ідди; за безвідкличного розірвання або інших форм припинення шлюбу ідда виконує передусім функцію визначеності щодо походження дитини та часового переходу до нового статусу. Її майнові наслідки не є однаковими й залежать від виду припинення шлюбу, вагітності, доктринальної позиції та позитивного права відповідної держави [147, Коран 2:228, 65:1–6].

У процесі сучасного реформування сімейного законодавства категорії справедливості, недопущення шкоди, охорони походження дитини та

гідності особи використовуються для обґрунтування судового захисту й процесуальних обмежень. Проте ці цінності не утворюють готової юридичної підстави для розірвання шлюбу. Такою підставою стає норма конкретного закону або визнане ним доктринальне правило, яке визначає компетенцію суду і необхідні докази [72, с. 64–65].

Юридична характеристика розірвання шлюбу повинна окремо охоплювати матеріальну підставу, форму волевиявлення, процедуру оформлення та наслідки. Узагальнене посилання на договірну природу нікяху, справедливість або збереження сім'ї не замінює аналізу цих елементів.

Примирення може передувати судовому розгляду або державному оформленню розлучення. Коранічний припис про залучення представників двох родин став доктринальною основою сімейного посередництва, однак сучасний закон самостійно визначає, чи є така процедура обов'язковою, хто її проводить і які наслідки має її безрезультатність [147, Коран 4:35].

Шкода є важливою підставою судового розірвання шлюбу. У різних сунітських правових школах її зміст визначався неоднаково. Під час кодифікації законодавці окремих держав поєднували доктринальні підстави для розширення судового захисту дружини [97, с. 315–316].

Коранічна заборона утримувати дружину з метою заподіяння шкоди обмежує зловживання правом на продовження або припинення шлюбу. Її юридичне значення в сучасній справі розкривається через конкретні норми про утримання, компенсацію, судове розірвання та недобросовісне здійснення прав, а не через загальне моральне посилання.

Ідда впорядковує перехід до нового сімейного статусу та має різні наслідки залежно від виду припинення шлюбу. За відкличного талаку в цей період можливе повернення без нового нікяху; за інших форм така можливість відсутня. Утримання, житло й спадкові наслідки не є однаковими: взаємне спадкування може зберігатися лише у спеціально

визначених доктриною випадках, передусім коли один із подружжя помирає під час відкличної ідди [138, с. 119–121].

Примирення, недопущення шкоди, добросовісність та ідда не утворюють єдиного універсального порядку розлучення. Кожен елемент виконує окрему функцію й застосовується лише до тих форм припинення шлюбу, для яких його передбачає доктрина або закон. Відтак морально-релігійне обґрунтування слід відмежовувати від юридичних умов чинності та процедури.

Для юридичного аналізу потрібно розмежовувати доктринальне настання наслідків талаку та його державне визнання. Позитивне право може вимагати письмового повідомлення, реєстрації, примирної процедури або судового рішення, а недотримання цих вимог у різних державах спричиняє неоднакові наслідки. Ідда визначає перехідний режим після припинення шлюбу, але сама по собі не замінює встановленої державою процедури оформлення розлучення.

У передбачених застосовним правом випадках ідда становить період очікування після розірвання шлюбу або смерті чоловіка, протягом якого жінка не може укласти новий шлюб. За загальним коранічним правилом після розірвання шлюбу до його консумації ідда не встановлюється [147, Коран 33:49]. Її тривалість залежить від підстав припинення шлюбу, менструального стану та вагітності. Правовий режим ідди спрямований на визначеність походження дитини й упорядкування залишкових майнових та статусних наслідків шлюбу. У разі вагітності строк триває до пологів, а питання утримання, проживання і спадкування вирішуються залежно від виду припинення шлюбу [147, Коран 2:228; 124:4]. Ідду після смерті чоловіка необхідно відмежовувати від ідди після розірвання шлюбу, зокрема за підставами виникнення, тривалістю та юридичними наслідками.

Відкличний талак не завжди завершує всі наслідки шлюбу в момент проголошення: до спливу ідди чоловік може здійснити повернення без нового договору, якщо дотримано вимоги застосовного права. Це правило не

поширюється на безвідкличний талак, хуль’, судове розірвання або припинення строкового шлюбу.

Майновий режим під час ідди залежить від форми розірвання шлюбу. За відкличного талаку класична доктрина зазвичай зберігає право дружини на житло й утримання; після безвідкличного розірвання, хуль’ або судового припинення обсяг гарантій може бути іншим, а вагітність часто утворює окрему підставу для утримання. Отже, ідда не є універсальною соціальною виплатою, хоча в окремих моделях вона тимчасово захищає майнове становище жінки [138, с. 151–154].

Ідда вдови має окремий релігійно-правовий режим і за загальним правилом триває чотири місяці й десять днів, якщо жінка не вагітна. Вона обмежує можливість нового шлюбу та пов’язана з жалобою й визначеністю можливого походження дитини. Спадкове право дружини виникає через існування чинного шлюбу на момент смерті чоловіка, а не внаслідок самої ідди [147, Коран 2:234].

Спадкові наслідки залежать від виду розірвання шлюбу й моменту смерті одного з подружжя, а не лише від спливу строку ідди. Після остаточного припинення шлюбу новий союз потребує окремої юридичної підстави.

У механізмі розірвання шлюбу істотне значення має документальне підтвердження волевиявлення та моменту припинення шлюбу. Зокрема, у Пакистані дев’яностоденний строк починається з одержання письмового повідомлення головою відповідного органу [140, ст. 7]. Зазначена законодавча вимога підкреслює доказове значення письмового повідомлення і фіксації моменту, з якого обчислюється строк.

Мусульманське право не виробило абсолютно єдиного підходу щодо обов’язковості участі свідків для чинності розлучення. У частині сунітських підходів для юридичної дійсності талаку вирішальним визнавався сам акт належного проголошення, тоді як участь свідків не завжди розглядалася як конститутивна умова чинності. Натомість у джафаритській (шиїтській)

традиції вимога присутності двох свідків набуває значно більшої нормативної ваги; крім того, розлучення пов’язується з додержанням чіткіших формальних вимог, зокрема щодо словесної формули його проголошення.

Відмінності між школами проявляються і в питанні моменту виникнення правових наслідків: чи пов’язуються вони безпосередньо з актом проголошення, чи з моментом його належного підтвердження у разі спору. Від цього залежить, зокрема, обчислення строку ідди, виникнення обов’язку утримання та інших пов’язаних наслідків. Навіть у тих доктринальних підходах, де свідки не визнаються обов’язковою умовою чинності талаку, їх участь або інша форма належної фіксації розлучення мають важливе доказове значення.

У сучасних правових системах простежується тенденція до формалізації розлучення через письмове оформлення, державну реєстрацію, повідомлення компетентного органу або судовий контроль. У таких моделях офіційна фіксація має доказове й захисне значення, зменшуючи ризик прихованого розлучення та правової невизначеності щодо майнових прав і статусу дітей [157, ст. 7(1), (3)–(5); 123, ст. 78–89; 140, ст. 7].

Публічна реєстрація або судове рішення виконують гарантійну функцію, спрямовану на забезпечення правової визначеності та недопущення ситуацій, коли розлучення заявляється однією стороною заднім числом або використовується як інструмент впливу на іншу сторону. У відповідних законодавчих моделях значення має не лише волевиявлення сторони, а й дотримання встановленої законом процедури його фіксації [140, ст. 7; 157, ст. 7].

Фіксація розлучення є лише одним з елементів його правового регулювання. Форми припинення шлюбу відрізняються ініціатором, підставами, умовами здійснення, участю суду чи іншого компетентного органу та правовими наслідками. Це зумовлює необхідність системного

аналізу форм розірвання шлюбу, передусім конструкції талаку як класичної форми одностороннього розірвання шлюбу чоловіком.

У системі мусульманського сімейного права талак традиційно визначається як односторонній акт волевиявлення чоловіка, спрямований на розірвання шлюбного договору. Водночас класична доктрина не розглядає його як нічим не обмежене право: реалізація талаку пов'язується з релігійно-правовими обмеженнями, поділом на відкличне та безвідкличне розірвання, а також із процедурними моделями, покликаними стримувати імпульсивність рішення та зберігати можливість примирення в межах строку ідди.

У сунітській доктрині істотне значення має спосіб формулювання волевиявлення. Прямі формули розлучення, які однозначно вказують на припинення шлюбу, породжують юридичні наслідки без необхідності доведення спеціального наміру, тоді як непрямі або алегоричні вислови набувають правового значення лише за умови встановлення наміру чоловіка розірвати шлюб. Така диференціація свідчить про поєднання формалізму й суб'єктивного елементу у конструкції талаку та показує, що регламентація формул розлучення є не лише технічним питанням, а й проявом загальної правової методології мусульманського права.

Класична мусульманська правова доктрина встановлює і часові обмеження щодо проголошення талаку. Нормативно схвальною вважається така модель, за якої розлучення проголошується у період ритуальної чистоти дружини за відсутності статевих відносин у цей проміжок. Натомість проголошення талаку під час менструації або в період чистоти, протягом якого між подружжям уже відбулися статеві стосунки, розглядається як таке, що суперечить належній процедурі. Таке обмеження має не лише ритуальний, а й виразний правовий зміст: воно пов'язане з обчисленням строку ідди, покликане запобігати імпульсивному розірванню шлюбу та забезпечувати більш зважене прийняття рішення.

Заборона проголошувати талак під час менструації або в період чистоти після статевих відносин стосується належної форми його здійснення.

У частині сунітських підходів порушення робить акт релігійно осудним, але не обов’язково недійсним; позитивне право окремих держав може встановлювати інші наслідки. Тому цей припис не слід подавати як універсальний механізм, що сам по собі відстрочує припинення шлюбу.

У класичній сунітській доктрині, зокрема в ханафітській традиції, талак поділяється на талак аль-сунна, тобто форму, що відповідає пророчій практиці, і талак аль-біда, тобто форму, яка відхиляється від нормативного зразка. Така класифікація відображає характерне для мусульманського права розмежування між юридичною дійсністю акта та його нормативною схвальністю: не кожне дійсне розлучення вважається таким, що відповідає етичному та процедурному ідеалу шаріату [121, с. 163–165].

До категорії талак аль-сунна належать дві основні моделі: ахсан і хасан, які вважаються найбільш відповідними пророчій практиці та логіці поступового розірвання шлюбу. Талак ахсан передбачає одноразове проголошення розлучення у період ритуальної чистоти дружини за відсутності статевих відносин із подальшим очікуванням завершення ідди. Ця модель вважається найбільш обережною, оскільки не спричиняє негайної остаточності та зберігає можливість відкликання розлучення протягом строку очікування. Талак хасан характеризується трьома окремими проголошеннями, здійсненими у трьох послідовних періодах ритуальної чистоти за умови утримання від інтимних стосунків у відповідні проміжки часу; остаточність розірвання настає після третього проголошення. Така модель забезпечує поетапність прийняття рішення та створює часовий інтервал для переосмислення наміру розірвати шлюб [121, с. 163–165].

На відміну від наведених моделей, талак аль-біда визначається як відхилення від нормативної пророчої практики. До цієї категорії відносять, зокрема, одночасне триразове проголошення розлучення або проголошення в заборонений період, під час менструації чи у період чистоти після статевих відносин. Попри те, що в окремих сунітських підходах така форма традиційно визнавалася юридично чинною, вона оцінюється як небажана,

оскільки нівелює примирювальну функцію ідди, позбавляє процедуру поетапності та підвищує ризик зловживання правом [121, с. 164–165].

Поряд із поділом талаку за процедурою його проголошення в мусульманській правовій доктрині сформувалася класифікація за юридичними наслідками розірвання шлюбу. У цьому разі розрізняють відкличний і безвідкличний талак, що дає змогу визначити межі можливого відновлення шлюбного союзу та ступінь остаточності розірвання [121, с. 164].

Відкличний талак допускає поновлення подружніх відносин протягом ідди без укладання нового шлюбного договору. Якщо повернення не відбулося до завершення строку очікування, розлучення набуває остаточного характеру, але сторони можуть укласти новий шлюбний договір за умови дотримання встановлених вимог [138, с. 118–121]. Рудж’у не є новим шлюбом, оскільки відновлює дію того самого нікяху в межах перехідного строку. Спосіб його оформлення та вимоги до повідомлення або реєстрації відрізняються в доктрині й сучасному законодавстві. Після спливу ідди одностороннє повернення вже неможливе, що захищає визначеність сімейного статусу жінки.

Безвідкличний талак поділяється на малий і великий залежно від можливості повторного шлюбу між тими самими особами. Після малого безвідкличного талаку відновлення відносин потребує нового нікяху. Велика безвідкличність традиційно пов’язується з третім остаточним розлученням; повторний шлюб допускається лише після дійсного шлюбу жінки з іншою особою та природного припинення цього шлюбу, без попередньої домовленості про таке припинення [138, с. 120–121]. Вимога проміжного шлюбу не допускає штучно організованого союзу, укладеного лише для подальшого повернення до першого чоловіка. Така попередня домовленість суперечить призначенню інституту й не повинна використовуватися як технічний спосіб обійти наслідки остаточного талаку. Тому правова оцінка залежить від формальної послідовності шлюбів та їхньої дійсності.

Поряд із правом чоловіка на талак мусульманське сімейне право передбачає механізми припинення шлюбу за ініціативою дружини. До них належать договірний хуль’, делеговане право на розлучення, якщо відповідне повноваження належно надане дружині [110, с. 173–176], та судове розірвання за передбаченими доктриною або законом підставами, зокрема за законодавством Індії [110, с. 305–310]. Ці механізми мають різну правову природу й не утворюють єдиного способу розлучення. Делеговане право на талак виникає лише тоді, коли чоловік передав дружині відповідне повноваження в шлюбному договорі або окремій домовленості. Хуль’ за класичною моделлю потребує згоди чоловіка на компенсаційне припинення шлюбу, тоді як судове розірвання не залежить від такої згоди, але вимагає встановлення юридичної підстави. Змішування цих конструкцій створює хибне уявлення про однаковий обсяг прав дружини.

Попри те, що класична модель сімейних правовідносин надавала чоловікові ширші розпорядчі можливості у сфері розлучення, мусульманське право не позбавляло жінку правових засобів захисту. У межах фікху сформувалася система процедур, які дозволяють дружині ініціювати розірвання шлюбу на різних підставах і за різними правовими конструкціями: від договірних форм до судового розірвання у разі встановлення шкоди або невиконання чоловіком істотних обов’язків.

Захист прав жінки охоплює укладання, існування та припинення шлюбу. Його складовими є добровільна згода, право на махр, можливість погодження захисних умов, право вимагати утримання, ініціювати хуль’ або судове розірвання шлюбу та захищати інтереси дітей. Ефективність цих засобів залежить від того, чи визнає їх закон, чи доступна жінці судова процедура та чи забезпечено виконання відповідних рішень.

Підстави судового розірвання шлюбу за заявою дружини відрізняються залежно від доктринального підходу й застосовного законодавства. До них належать, зокрема, порушення подружніх обов’язків, ненадання утримання,

відсутність або ув’язнення чоловіка. Ці підстави мають різні юридичні умови застосування.

Судове розірвання захищає дружину за доведеної шкоди або істотного невиконання чоловіком передбачених правом обов’язків. Однак допустимість розірвання залежить від конкретної юридичної підстави та її доказування, а не від узагальненої оцінки якості подружніх відносин [109, с. 217–220]. Суд не оцінює загальну моральну якість шлюбу, а перевіряє факти, яким застосовне право надає юридичне значення. Шкода може підтверджуватися свідченнями, документами, медичними доказами або результатами примирної процедури, однак допустимі докази визначаються процесуальним законодавством. Такий підхід відмежовує судове розірвання від хуль’, де центральною є домовленість про компенсацію.

Хуль’ належить до форм припинення шлюбу, правова природа яких залежить від нормативної моделі. У класичному фікху він переважно має договірний характер: сторони погоджують припинення шлюбу та майнове врегулювання, часто у формі повернення махру або відмови дружини від окремих вимог. У позитивному праві деяких держав хуль’ набув судової форми, за якої згода чоловіка не є необхідною. Тому договірний і судовий хуль’ слід розмежовувати за підставами, процедурою та майновими наслідками [158, с. 156–157; 97, с. 333–335].

Хуль’ традиційно пов’язується з ініціативою дружини та компенсацією чоловікові в обмін на припинення шлюбу. Його доктринальною основою є коранічний припис про допустимість викупу, коли подружжя побоюється, що не зможе дотримуватися встановлених меж. У класичній моделі хуль’ здебільшого оформлювався як домовленість сторін, тоді як сучасні закони окремих держав перетворили його на судовий механізм, який може застосовуватися без згоди чоловіка за визначених законом умов [131, с. 495; 143, ст. 20].

Показовим є єгипетський Закон №1 від 2000 року, який надав жінці можливість домагатися судового хуль’ навіть за заперечення чоловіка. Для

цього вона заявляє про неможливість продовження шлюбу, повертає отриманий махр і відмовляється від визначених майнових вимог, пов’язаних із розлученням. Унаслідок реформи класичний договірний інститут набув форми судового засобу припинення шлюбу [143, ст. 20; 97, с. 334].

У класичному хуль’ розмір і предмет компенсації визначаються домовленістю сторін, але не повинні бути наслідком примусу або зловживання залежним становищем дружини [110, с. 136–143]. Класична конструкція передбачає оферту й прийняття домовленості про припинення шлюбу. Якщо чоловік не погоджується, дружина не завжди може завершити шлюб через хуль’ без звернення до суду; можливість судового хуль’ без його згоди є результатом реформ окремих держав, а не універсальним правилом фікху. Тому в порівняльному аналізі необхідно розрізняти договірний хуль’ і його модернізовані судові форми.

Принципова відмінність єгипетського судового хуль’ від інших судових способів припинення шлюбу полягає в юридичній підставі рішення. Для застосування статті 20 Закону №1 від 2000 року не вимагається доведення вини чоловіка за окремою підставою розірвання [143, ст. 20]. Натомість при судовому розірванні за визначеною законом шкодою встановлюються відповідна підстава й обставини, які її підтверджують [97, с. 316].

Поряд з односторонніми та договірними формами мусульманське сімейне право передбачає судове припинення шлюбу. Його підстави формувалися по-різному в окремих мазхабах, а в сучасному законодавстві конкретизуються через норми про шкоду, невиконання обов’язку утримання та інші обставини [109, с. 214–216]. Судове припинення може називатися фасхом, тафріком або іншими термінами залежно від доктрини й законодавства. Ці назви не завжди є взаємозамінними: в одних системах фасх пов’язується з дефектом або недійсністю, а тафрік із розділенням подружжя через шкоду чи невиконання обов’язків. Для точної кваліфікації потрібно враховувати текст закону конкретної держави. У разі звернення з вимогою

про фасх істотне значення має судова процедура, у межах якої перевіряються передбачені правом підстави розірвання.

Залежно від доктрини та застосовного закону підставами судового розірвання шлюбу можуть бути невиконання обов'язку утримання, шкода або жорстоке поводження, тривала відсутність чи ув'язнення чоловіка, імпотенція та окремі інші фізичні вади. Перелік підстав, установлені строки та вимоги до доказування відрізняються залежно від мазхабу та юрисдикції. Навіть однаково названі підстави мають різний зміст. Наприклад, відсутність чоловіка може вимагати спливу визначеного строку, а невиконання обов'язку утримання може потребувати попереднього судового припису або надання чоловікові строку для виконання. За позовом про шкоду суд може вимагати доказів конкретного насильства або встановлювати стійкий подружній розлад за результатами процедури із залученням арбітрів.

Мазхабні підходи до судового припинення шлюбу істотно різняться. Ханафітська доктрина історично визнавала порівняно вузьке коло підстав, тоді як малікітська школа розвинула ширше поняття шкоди та розладу між подружжям. Малікітські положення були використані, зокрема, для розширення законодавчих підстав судового розірвання шлюбу за зверненням дружини в Індії [110, с. 303–310].

Відмінності між школами охоплюють перелік підстав, способи їх доказування, роль судді та правові наслідки рішення. Тому порівняння судових форм розірвання потребує окремого аналізу доктрини й позитивного права кожної юрисдикції; їх не можна подавати як єдину універсальну модель.

Судова процедура передбачає звернення заінтересованої сторони, виклад правової підстави, дослідження доказів та ухвалення рішення компетентним органом. У деяких державах судовому розгляду передують обов'язкові спроби примирення, медіація або участь сімейних посередників, однак зміст і наслідки таких процедур визначаються національним законом [133, с. 159–165]. Примирення не повинно перетворюватися на безумовну

перешкоду для доступу до суду, особливо у справах про насильство. Його метою є перевірка можливості добровільного врегулювання, а не примушування дружини до збереження небезпечного шлюбу. Якщо примирення не досягнуто, суд переходить до оцінки заявленої підстави та правових наслідків розірвання.

Судове розірвання необхідно відмежовувати від відкличного талаку. Остаточність судового рішення, можливість повторного шлюбу та інші наслідки визначаються нормами відповідного правопорядку. Для судового припинення шлюбу мають бути встановлені передбачена застосовним правом підстава та належні докази.

У структурі мусульманського сімейного права поряд з одностороннім та судовим розірванням шлюбу існує інститут делегованого талаку (талак аль-тафвід), який полягає в делегуванні чоловіком повноваження на проголошення розлучення іншій особі, найчастіше дружині. Ця правова конструкція виникла на перетині договірної природи нікяху та допустимості шлюбних умов і демонструє гнучкість мусульманського права, що допускає модифікацію реалізації шлюбних повноважень у межах домовленості сторін. У доктринальному вимірі делегований талак розглядається не як самостійне первинне право дружини на розлучення, а як похідна форма реалізації чоловічого права, переданого їй на підставі договору [110, с. 173–175].

Мусульманське право виходить із того, що нікях має договірну природу, а отже, сторони можуть включати до нього умови, які не суперечать шаріату. На цій підставі сформувався принцип допустимості делегування дружині права ініціювати розлучення. При цьому суб’єкт первинного права на талак формально не змінюється: змінюється лише суб’єкт його реалізації. Тому дружина в межах талак аль-тафвід діє як уповноважена особа, яка реалізує делеговане їй чоловіком повноваження [110, с. 197–201].

Класичні сунітські школи визнавали делегування талаку, але по-різному визначали умови його здійснення. М. В. Алі зазначає, що в шафіїтському праві не допускається делегування цього повноваження

неповнолітній дружині, тоді як у ханбалітській доктрині враховується її здатність усвідомлювати значення розлучення [110, с. 200–201]. Делегування може бути передбачене до укладання шлюбу, під час його укладання або після нього [110, с. 201–202].

У мусульманській правовій доктрині та окремих законодавчих моделях делегований талак розглядається як одна з договірних модифікацій класичного права чоловіка на розірвання шлюбу. Умови делегування, зокрема допустимість його безумовного надання, у доктрині та судовій практиці визначаються неоднаково; відповідне повноваження може пов’язуватися і з настанням передбачених домовленістю обставин. У такому вигляді інститут виконує превентивну функцію, оскільки дає змогу заздалегідь врегулювати можливі конфліктні ситуації та посилити договірний захист дружини [110, с. 175–176].

Делегований талак реалізується через проголошення розлучення дружиною в межах наданих їй повноважень. У доктринальному розумінні таке проголошення юридично прирівнюється до проголошення талаку чоловіком, оскільки дружина діє на підставі делегованого права, а не власної первинної компетенції. Юридичні наслідки делегованого талаку залежать від застосовного права, тому доктринальну допустимість такого механізму необхідно відмежовувати від передбаченого державою порядку оформлення розлучення [110, с. 173–174].

Делегований талак походить із договірної умови або окремого уповноваження чоловіка. Його обсяг, строк, умови здійснення та можливість відкликання залежать від змісту домовленості й застосовного права. У Пакистані та Бангладеш стаття 8 Мусульманського сімейного ордонансу поширює процедуру статті 7 на делеговане право та інші форми припинення шлюбу [140, ст. 8; 157, ст. 8].

Договірні умови нікяху мають значення як під час шлюбу, так і під час його розірвання. Застереження про окреме утримання дружини або про її право розірвати шлюб у разі укладення чоловіком другого шлюбу можуть

бути підставами для реалізації делегованого талаку. Делегування права на розірвання шлюбу може бути допустимою умовою шлюбного договору, якщо воно не суперечить імперативним приписам і передбачене застосовним правом [110, с. 175–176].

У Пакистані та Бангладеш стаття 8 Мусульманського сімейного ордонансу поширює правила статті 7, з відповідними змінами, на випадки делегування дружині права на розірвання та на інші форми припинення шлюбу не за талаком чоловіка. Тому реалізація делегованого повноваження передбачає письмове повідомлення та застосування встановленої законом примирної процедури. За загальним правилом розірвання набуває чинності після дев’яноста днів від отримання повідомлення компетентним органом,а за вагітності дружини чинність настає після завершення цього строку або вагітності залежно від того, що настане пізніше. Делегування надає дружині можливість здійснити талак у визначених межах, а закон установлює процедуру та момент набрання ним чинності [140, ст. 7–8; 157, ст. 7–8].

Водночас формалізація розлучення має межі: складність повідомлення, реєстрації або судового звернення може перешкоджати особі, яка потребує правового захисту. Тому процесуальні гарантії слід оцінювати не лише за визначеністю моменту припинення шлюбу, а й за їх доступністю для сторін.

Законодавство різних держав по-різному визначає наслідки недотримання процедури розірвання шлюбу. У Пакистані стаття 7 Ордонансу відтерміновує чинність талаку на дев’яносто днів, з окремим правилом для вагітності дружини. У Марокко статті 78–82 Кодексу сім’ї передбачають судове оформлення і примирні дії, а в Саудівській Аравії статті 90–91 Закону про особистий статус установлюють строк документування розлучення та компенсацію за шкоду, завдану його приховуванням. Порушення процедури може впливати на чинність розлучення, момент його державного визнання або лише на відповідальність порушника; конкретний наслідок визначається відповідним законом [140, ст. 7; 123, ст. 78–82; 127, ст. 90–91].

Хуль’ також набуває різної правової форми. Класична договірна модель передбачає згоду чоловіка і майнове врегулювання. Стаття 20 єгипетського Закону №1 від 2000 року надала хуль’ судової форми, за якої незгода чоловіка не перешкоджає розірванню після виконання дружиною встановлених умов. Тому хуль’ не можна без застережень визначати ні як одностороннє право жінки, ні як звичайну угоду сторін: його кваліфікація залежить від застосовної доктринальної або законодавчої моделі [143, ст. 20; 97, с. 333–334].

Належне процедурне оформлення розірвання шлюбу полегшує доказування його юридичних наслідків, зокрема вимог щодо відстроченого махру, утримання під час ідди та захисту прав дітей. Однак судовий контроль не повинен ототожнюватися з обов’язковим примиренням у кожній справі. У справах, пов’язаних із насильством, примирна стадія може бути недоречною або небезпечною.

Договірна автономія й судовий контроль не суперечать один одному. Сторони можуть заздалегідь визначити умови, що надають дружині засіб припинення шлюбу, однак юридичні наслідки такого застереження залежать від його допустимості за застосовною доктриною і законом та від установленої процедури. У такий спосіб погоджені сторонами умови нікяху поєднуються з вимогами правової визначеності.

Після розірвання шлюбу вимоги дружини щодо махру й утримання відрізняються від прав дитини щодо походження, утримання, догляду та представництва. Їх можливий зв’язок із припиненням нікяху не усуває самостійності прав дитини.

Сучасний механізм розірвання шлюбу охоплює матеріально-правову підставу, волевиявлення уповноваженого суб’єкта, установлену процедуру й систему наслідків. Порушення окремої вимоги може по-різному впливати на доктринальну чинність і цивільне визнання. Тому форми розірвання доцільно класифікувати за характером волевиявлення, суб’єктом ініціювання, участю

суду, необхідністю згоди другого з подружжя, умовами майнового врегулювання та моментом настання юридичних наслідків.

У системі мусульманського сімейного права поряд з односторонніми та судовими формами розірвання шлюбу існує договірний механізм припинення шлюбу за взаємною згодою подружжя, відомий як мубара’ат. Він відображає договірну природу нікяху та ґрунтується на взаємному волевиявленні подружжя щодо припинення шлюбного союзу. У доктринальному розумінні мубара’ат означає ситуацію, коли обидві сторони визнають неможливість подальшого спільного життя та погоджуються звільнити одна одну від шлюбних прав і обов’язків. На відміну від односторонніх форм розлучення, вона спирається на автономію волі сторін та спрямована на узгоджене припинення шлюбу [110, с. 165–167].

Мубара’ат часто порівнюють із хуль’, оскільки обидві форми ґрунтуються на домовленості сторін. Відмінність полягає насамперед у характері волевиявлення: якщо у хуль’ ініціатива переважно виходить від дружини, то мубара’ат ґрунтується на взаємному рішенні подружжя припинити шлюб [110, с. 165–168]. Крім того, на відміну від хуль’, де компенсація має ключове значення, у мубара’ат питання майнових наслідків вирішується в межах домовленості сторін, а угода спрямована насамперед на взаємне припинення шлюбного зв’язку [110, с. 170–171].

3.3. Правові наслідки розірвання шлюбу

Розірвання шлюбу в мусульманському праві не зводиться до формального припинення подружнього зв’язку, а змінює систему особистих, майнових і статусних відносин між колишнім подружжям та їхніми дітьми. У класичному фікху це пов’язано з договірною і статусною природою нікяху: припинення шлюбу не усуває всіх правових наслідків, породжених ним, а змінює обсяг і порядок здійснення окремих прав та обов’язків [149, с. 36–38].

З погляду загальної теорії права розірвання шлюбу є юридичним фактом, який припиняє одні правовідносини та може породжувати інші. Його наслідки настають не завжди одночасно: момент остаточного припинення шлюбу, сплата махру, утримання та батьківські обов’язки визначаються окремими правилами.

Розірвання нікяху змінює правовий статус сторін залежно від форми припинення шлюбу та застосовного права. У класичній доктрині правові наслідки відкличного талаку залежать, зокрема, від перебігу ідди [121, с. 164–166]. У період ідди можуть зберігатися визначені правом майнові й статусні наслідки, зокрема утримання, право на проживання та, за певних умов, спадкові права. Водночас права дитини на утримання, догляд та захист ґрунтуються на юридично встановленому походженні й не залежать від тривалості ідди.

Обсяг і характер правових наслідків розірвання шлюбу в мусульманському праві визначаються сукупністю нормативних та фактичних чинників. Передусім значення має форма розірвання шлюбу: відкличний або безвідкличний талак, хуль’, судове розірвання або делеговане право на розлучення. Кожна з цих форм запускає відмінний механізм трансформації статусу сторін, особливо у питаннях утримання, спадкування, можливості примирення та повторного шлюбу.

Форма розірвання шлюбу безпосередньо впливає на його правові наслідки. Відкличний талак допускає повернення протягом ідди, тоді як безвідкличний талак виключає рудж’у і в окремих випадках потребує нового шлюбного договору для відновлення відносин. Велика безвідкличність створює додаткову перешкоду для повторного шлюбу між тими самими особами. Майнові наслідки також різняться: за відкличного талаку в період ідди зазвичай зберігається утримання, а за окремих форм безвідкличного розлучення його обсяг може бути вужчим. Від форми припинення залежить і можливість спадкування між колишнім подружжям, право на проживання та

порядок нового шлюбу. Тому класифікація талаку має практичне, а не лише термінологічне значення.

У класичній доктрині хуль’ і мубара’ат розглядаються як способи припинення шлюбу, пов’язані з домовленістю сторін про розірвання та його майнові умови; водночас у законодавстві окремих держав для хуль’ передбачено також судовий порядок. Для хуль’ характерна компенсація з боку дружини, найчастіше у формі повернення махру, тоді як мубара’ат ґрунтується на взаємному бажанні припинити шлюб. Ці конструкції не слід ототожнювати із загальним цивільно-правовим відплатним правочином [110, с. 165–168; 111].

Судові форми припинення шлюбу застосовуються за наявності передбаченої правом підстави й не передбачають повернення махру як необхідної умови розірвання шлюбу. Питання збереження махру, утримання та інших виплат залежить від виду позову, встановленої поведінки сторін і положень національного законодавства [103, с. 100–102]. Якщо суд розриває шлюб через доведене порушення з боку чоловіка, збереження майнових прав дружини виконує компенсаційну й захисну функції. Водночас конкретний результат не є автоматичним: суд повинен визначити, чи підлягає сплаті відстрочений махр, чи існує заборгованість з утримання та чи передбачає закон додаткову компенсацію. Розмір таких виплат не можна виводити з однієї лише назви форми розірвання.

Окреме місце займає делегований талак (тафвід) як договірний механізм реалізації повноваження на розлучення. Його конструкція не скасовує чоловіче право на талак, а змінює суб’єкта здійснення цього повноваження за домовленістю сторін, зазвичай шляхом включення відповідної умови до шлюбного договору. У межах наданого повноваження дружина може самостійно здійснити делегований талак; юридичні умови та наслідки такого здійснення залежать від відповідної доктринальної конструкції й застосовного права. Правові наслідки делегованого розлучення визначаються застосовною моделлю талаку, зокрема правилами про ідду та

післяшлюбні права й обов’язки. Залежно від законодавства конкретної держави реалізація тафвіду може передбачати письмову фіксацію відповідної умови в шлюбному договорі, повідомлення компетентного органу або інший спосіб офіційного підтвердження.

Суттєве значення для майнових наслідків розірвання шлюбу має відстрочений махр, сплата якого може наставати після розлучення або смерті чоловіка [99, с. 89]. Обсяг відповідної вимоги та можливість її захисту залежать від домовленості сторін і застосовного права. Водночас можливість включення додаткових умов до нікяху та їхні правові наслідки визначаються межами договірної автономії, установленими застосовним правом [131, с. 494–495].

Доктринальні відмінності між мазхабами впливають на строк ідди, режим утримання та наслідки відкличного і безвідкличного талаку [138, с. 118–121; 121, с. 167–168]. Водночас у сучасних державах вирішальне значення для державного визнання наслідків має позитивне право, яке може запроваджувати судовий контроль, обов’язкову реєстрацію, примирні процедури та спеціальні гарантії для жінки й дітей [117, с. 107–109].

Правові наслідки розірвання нікяху залежать від договірних умов шлюбу, форми його припинення, доктринального підходу та законодавства конкретної держави. Цим пояснюються відмінності післяшлюбних прав і обов’язків навіть за використання спільної термінології.

Одним із центральних майнових наслідків шлюбу та його припинення є правовий режим махру. Це обов’язкове майнове надання на користь дружини, яке належить їй особисто й може сплачуватися негайно або відстрочуватися. У разі розлучення обсяг вимоги залежить від моменту припинення шлюбу, його консумації та погоджених умов. Махр не є ціною дружини або часткою у спільному майні, а становить самостійне право, що виконує забезпечувальну й компенсаційну функції [99, с. 86–89].

Махр має подвійний характер: з одного боку, він є елементом договірної конструкції нікяху, з іншого боку, виконує статусно-

забезпечувальну функцію. У доктринальних моделях, які допускають чинність нікяху без визначення розміру махру, право дружини на нього виникає внаслідок укладення шлюбу. За відсутності домовленості розмір належного махру (махр аль-місл) може визначатися за правилами відповідної школи з урахуванням передбачених нею критеріїв [103, с. 80–84].

Відповідно до доктринального підходу, махр становить самостійне майнове право дружини і входить до сфери її особистої власності. Це положення є принциповим, оскільки в мусульманському праві жінка зберігає повну майнову правосуб'єктність як до, так і після шлюбу. Отже, махр не включається до спільного майна подружжя, а становить індивідуальне майнове благо жінки [103, с. 77–78].

Правовий режим махру у разі розірвання шлюбу залежить, зокрема, від того, чи відбулася консумація шлюбу. Якщо розлучення настало до подружнього співжиття і розмір махру був визначений, Коран установлює право на половину погодженої суми, якщо сторона, якій належить право відмови, не відмовиться від нього [147, Коран 2:237]. Це спеціальне нормативне правило, а не загальний принцип пропорційності всіх майнових наслідків шлюбу.

У разі хуль' компенсація найчастіше полягає у поверненні всього або частини махру, але її обсяг залежить від домовленості сторін і застосовного права [110, с. 137–143]. Якщо шлюб розривається судом через невиконання чоловіком обов'язку утримання, шкоду чи інше істотне порушення, така модель не ототожнюється з хуль': дружина, як правило, не повинна викуповувати припинення шлюбу, а майнові наслідки визначає суд.

Практична ефективність махру залежить від письмового закріплення, доказування розміру, платоспроможності боржника і виконання судового рішення. Тому формальне існування права на махр не гарантує однакового рівня економічного захисту в усіх державах [103, с. 254–259].

Класичний нікях не створює автоматичного режиму спільної сумісної власності. Кожен із подружжя зберігає належне йому майно, а економічні обов’язки традиційно розподіляються через махр і утримання.

Дружина зберігає право володіти, користуватися і розпоряджатися власними активами та доходами. У класичному мусульманському праві це пов’язано з роздільністю майна подружжя [121, с. 167].

Після розірвання шлюбу принцип роздільності майна зберігається. Спір може стосуватися невиплаченого махру, подарунків, договірних умов або внеску в майно, набуте під час шлюбу; його вирішення залежить від доказів і конкретної законодавчої моделі.

Майнові наслідки розірвання шлюбу слід оцінювати з урахуванням принципу окремої належності майна кожному з подружжя. У класичному праві нікях не породжує автоматичної спільності майна подружжя [121, с. 167]. Тому належність речі необхідно встановлювати за підставою її набуття, змістом шлюбного договору та застосовним законом. Належність подарованої речі визначається правовою підставою її передання та застосовним правом, а не самим фактом розірвання шлюбу.

Винятки можливі лише тоді, коли доведено, що дарування було пов’язане з певною умовою або мало характер тимчасового користування. У разі спору щодо належності конкретного майна застосовуються загальні правила доказування. Сторона, яка заявляє вимогу, має обґрунтувати правову підставу набуття майна, тоді як суд оцінює подані докази з урахуванням характеру правовідносин між сторонами та змісту їхніх домовленостей. Вирішення таких спорів залежить не від автоматичного сімейно-правового перерозподілу активів, а від встановлення того, кому належить спірне майно за правилами майнового права.

У класичній ханафітській моделі економічна рівновага в шлюбі досягається не через об’єднання майна, а через поєднання окремої власності дружини з обов’язком чоловіка щодо матеріального забезпечення [138, с. 80–83]. Після розірвання шлюбу цей обов’язок загалом припиняється, за

винятком випадків, прямо пов’язаних із строком ідди або вагітністю, однак припинення шлюбу не породжує права на загальний перерозподіл активів між сторонами. Отже, у класичному мусульманському праві майнові наслідки розлучення полягають насамперед у припиненні взаємних фінансових обов’язків і збереженні за кожною стороною її окремого майна, а не у поділі спільної власності [121, с. 167–168].

У класичній доктрині обов’язок утримання розлученої жінки за загальним правилом пов’язується зі строком ідди, однак його обсяг залежить від форми розірвання, вагітності та інших юридично значущих обставин. Сплив ідди завершує відповідний перехідний режим, але не припиняє самостійних обов’язків батька щодо утримання дитини. Сучасне законодавство може передбачати додаткові виплати чи компенсації, які потребують окремої перевірки за правом конкретної держави.

Утримання під час ідди не завжди випливає із «залишкового шлюбного статусу». Така конструкція найпереконливіше описує відкличний талак, за якого можливе повернення без нового договору. Після безвідкличного розірвання, хуль’ або судового припинення підстава й обсяг утримання визначаються окремо, з урахуванням вагітності, виду розлучення та позитивного права. Після завершення відповідного строку сам факт існування шлюбу в минулому не створює безстрокового права на утримання.

Водночас мусульманська доктрина передбачає випадки збереження або зміни фінансових обов’язків чоловіка. Передусім ідеться про вагітність: у такому разі утримання продовжується до народження дитини, що безпосередньо пов’язується з охороною її інтересів. Окремо від подружнього утримання існує й автономний обов’язок батька щодо матеріального забезпечення дітей, який не припиняється внаслідок розлучення і не залежить від того, з ким вони проживають після припинення шлюбу [149, с. 26–27].

Майнові вимоги після розлучення не слід ототожнювати з утриманням протягом ідди. Наявність компенсаційних виплат, їхні підстави, розмір і тривалість потребують перевірки за законом конкретної держави. Права

дітей регулюються окремо через норми про утримання, фактичний догляд, юридичне представництво та врахування їхніх інтересів [127, ст. 58–61; 126, с. 115–121].

Припинення шлюбу не припиняє прав дитини, походження якої належно встановлено. Дитина зберігає право на утримання, спадкування й сімейний статус незалежно від подальших відносин між батьками. Фактичний догляд за дитиною та її юридичне представництво можуть належати різним особам і регулюються окремо від підстав розірвання шлюбу. У деяких випадках закон прямо вимагає враховувати інтереси дитини під час вирішення питань про фактичний догляд. Прикладом є статті 124–135 Закону Саудівської Аравії про особистий статус 2022 року [127, ст. 124–135].

Основною юридичною підставою презумпції батьківства у класичній доктрині є дійсний шлюб. Водночас фікх передбачає також встановлення походження у разі нерегулярного шлюбу, співжиття за помилковим припущенням про правомірність та через визнання батьківства. Тому походження дитини не можна пояснювати лише однією формулою «законного шлюбу». Нерегулярний шлюб не прирівнюється до дійсного, але після фактичного співжиття може породжувати окремі наслідки для захисту дитини. Визнання батьківства також обмежується умовами, що мають виключати очевидну неможливість походження. Це дозволяє поєднати стабільність сімейного статусу з необхідністю не покладати негативні наслідки порушень дорослих на дитину.

Юридично встановлене походження створює самостійну основу сімейного статусу дитини, її права на утримання та спадкування, а також батьківських обов’язків. Ці наслідки потрібно відрізняти від вирішення питання про фактичний догляд за дитиною і від повноважень її законного представника. Розірвання шлюбу між батьками не припиняє правовідносин, що виникли з материнства та батьківства.

Класичні презумпції походження не вичерпують способів установлення батьківства у сучасному позитивному праві. Конкретні процесуальні засоби доказування та юридичні наслідки їх застосування визначаються законодавством відповідної держави, тому висновок про походження дитини не може механічно переноситися з однієї юрисдикції до іншої.

Розлучення батьків не впливає на вже встановлене походження дитини та не припиняє її права на утримання й спадкування. Подружні правовідносини і правовідносини між батьками та дитиною мають різні підстави припинення, тому права дитини зберігаються після розірвання шлюбу. Відповідно, спір між колишнім подружжям щодо махру, утримання або опіки не скасовує вже встановленого батьківства. Суд повинен окремо вирішувати питання місця проживання дитини, фінансового забезпечення, спілкування з другим із батьків та юридичного представництва. Такий поділ запобігає перенесенню наслідків подружнього конфлікту на правове становище дитини.

Розірвання шлюбу не припиняє батьківських обов’язків і потребує окремого врегулювання догляду, утримання та представництва дитини. У класичній доктрині ці питання розподілялися між фактичним піклуванням (хаданою) та юридичною опікою і представництвом (вілаєю). Такий поділ пояснює можливість ситуації, коли дитина проживає з матір’ю, а батько зберігає обов’язок утримання та повноваження щодо юридично значущих рішень [117, с. 133–134].

Хадана означає повсякденний догляд за дитиною: забезпечення житла, харчування, одягу, гігієни, безпеки та безпосереднього виховання. У класичній моделі перевага щодо малолітньої дитини, як правило, надавалася матері за умови її здатності належно здійснювати піклування. Хадана відрізняється від юридичного представництва і не усуває обов’язку батька матеріально забезпечувати дитину [112, с. 11–13].

У класичному мусульманському праві переважне право на хадану щодо малолітніх дітей, як правило, належить матері, а за її відсутності чи

неможливості здійснювати належний догляд відповідне право можуть набувати інші близькі родички. Однак таке право не є абсолютним:його здійснення може бути обмежене, а саме право може припинятися за наявності обставин, які свідчать про неналежний догляд чи іншу невідповідність інтересам дитини. Мазхабні підходи при цьому різняться щодо віку, до якого дитина залишається під фактичною опікою матері, а також щодо подальшого переходу хадани до батька чи інших родичів [159, с. 160–165].

Вілая охоплює юридичне представництво дитини, управління її майном і прийняття рішень, які виходять за межі щоденного догляду. Класична доктрина переважно пов’язувала ці повноваження з батьком, тоді як мати могла здійснювати хадану після розірвання шлюбу. Розмежування не означало звільнення батька від турботи про дитину: за ним зберігалися матеріальне утримання, нагляд і відповідальність за юридично значущі справи [117, с. 133].

У класичній доктрині повторний шлюб матері з чоловіком, який не є махрамом дитини (особою, шлюб із якою заборонений), часто розглядався як обставина, що могла припинити її переважне право на фактичний догляд. Сучасне законодавство може відступати від автоматичного наслідку. Зокрема, стаття 126 Закону Саудівської Аравії про особистий статус допускає збереження фактичного догляду за матір’ю після її нового шлюбу, якщо цього потребують інтереси дитини [127, ст. 126]. Отже, значення повторного шлюбу має визначатися за конкретною нормою, а не за універсальною презумпцією.

Підходи класичних правових шкіл до врахування вибору дитини після досягнення певного віку не збігалися. Позитивне право також установлює власні правила. Наприклад, стаття 135 Закону Саудівської Аравії про особистий статус надає дитині, яка досягла п’ятнадцяти років, можливість обрати, з ким із батьків проживати, якщо інтереси дитини не потребують

іншого рішення. Тому вікове правило і волевиявлення дитини застосовуються разом із перевіркою її добробуту та безпеки [127, ст. 135].

Незалежно від того, з ким після припинення шлюбу фактично проживає дитина, у класичному мусульманському праві первинний обов’язок її матеріального утримання загалом покладається на батька. Це зобов’язання розглядається як відносно самостійне щодо шлюбного статусу батьків і, як правило, не припиняється внаслідок розірвання шлюбу. У сучасних кодифікаціях зміст такого утримання зазвичай охоплює витрати на харчування, одяг, житло, медичну допомогу, освіту та інші необхідні потреби дитини.

Невиконання обов’язку щодо утримання дитини переводить спір у площину судового захисту та примусового виконання. Закон може визначати розмір і спосіб сплати утримання, порядок стягнення заборгованості та заходи забезпечення виконання рішення. Набір спеціальних процедур істотно відрізняється залежно від держави, тому твердження про гарантійні фонди або інші публічні механізми допустиме лише щодо законодавства, яке їх прямо передбачає. Для порівняльного аналізу вирішальним є не лише існування матеріального обов’язку, а й реальна виконуваність судового рішення.

У єгипетському законодавстві документування шлюбу впливає на допустимість позову про розірвання та захист майнових вимог. Якщо факт укладення нікяху, розмір відстроченого махру або додаткові умови договору належно зафіксовані, дружина може звернутися з майновою вимогою без попереднього спору про саме існування шлюбу. За відсутності документа процес нерідко ускладнюється необхідністю доводити факт договору, його зміст, момент припинення та належність майнових надань. Тому письмова форма і реєстрація мають самостійне доказове значення у правопорядках, де недотримання цих вимог не заперечує релігійної чинності союзу [94, с. 80].

Значення реєстрації для захисту прав зростає після припинення спільного життя. До цього моменту сторони можуть виконувати

домовленості добровільно, а належність до сім'ї підтверджуватися соціальним визнанням. Після виникнення спору офіційні документи можуть підтвердити факт і дату шлюбу, зміст зафіксованих умов та, за наявності відповідного запису, факт розірвання шлюбу. Проте обсяг доказового значення цих документів і допустимість позову визначаються застосовним законодавством. Письмове оформлення може полегшувати судове доказування та захист майнових вимог дружини [117, с. 55–59].

Письмове оформлення та реєстрація полегшують доказування шлюбу, махру й факту розлучення, але самі по собі не гарантують реалізації відповідних прав. Ефективність захисту залежить також від доступу до компетентного органу, можливості отримати належні документи та виконання судового рішення щодо майнових вимог. Тому формалізацію слід оцінювати разом із реальною процедурою захисту, передбаченою законом конкретної держави [97, с. 327].

Договірні застереження забезпечуються державним судовим захистом за умови, що застосовне право визнає їх допустимими й передбачає відповідний спосіб захисту. Умова про місце проживання, право дружини продовжувати навчання чи працювати, обмеження полігінії або делегування права на розлучення не повинні сприйматися як моральні побажання. Якщо така умова включена до нікяху в межах дозволеного правом, її порушення може породжувати вимогу про виконання, компенсацію або розірвання шлюбу [117, с. 99–102]. К. А. Казарян слушно звернула увагу на договірний потенціал мусульманського шлюбу; водночас межі цього потенціалу визначає не загальна свобода договору, а конкретна доктрина і позитивне право відповідної держави [63, с. 140].

Після розірвання шлюбу потрібно окремо оцінювати майнові вимоги колишнього подружжя, права й обов'язки щодо дитини та офіційну зміну особистого статусу. Ці наслідки мають різні юридичні підстави: махр і післяшлюбне утримання стосуються відносин подружжя, права дитини

випливають із походження, а можливість нового шлюбу чи транскордонного визнання залежить від належної фіксації припинення попереднього союзу.

Розмежування понять «розірвання» і «припинення» має самостійне юридичне, а не суто термінологічне значення. Припинення є ширшою категорією, тоді як розірвання позначає один зі способів припинення правового зв’язку. Для мусульманського шлюбного права це дозволяє не включати смерть до форм розлучення: талак, хуль’, мубара’ат і судове рішення припиняють шлюб унаслідок юридичної дії або процедури, натомість смерть припиняє статус незалежно від волевиявлення сторін і одночасно відкриває спадщину.

Таке розмежування має значення і для майнових наслідків. Невиплачений махр після розлучення залишається вимогою дружини до колишнього чоловіка, тоді як після його смерті може заявлятися до спадкової маси як борг. Утримання протягом ідди після талаку пов’язане із залишковими наслідками подружнього статусу; ідда вдови має інше призначення і не передбачає можливості повернення до припиненого смертю шлюбу. Отже, подібність окремих інститутів не дає підстав ототожнювати юридичні факти, з якими вони пов’язані [149, с. 24–27].

Батьківські обов’язки мають самостійну підставу і не є продовженням зобов’язань між колишнім подружжям. Право дитини на утримання, догляд і представництво виникає з установленого походження, а розірвання шлюбу між батьками не звільняє їх від обов’язків щодо дитини. Тому відмова дружини від власних майнових вимог у межах хуль’ не може автоматично охоплювати права дитини, якими вона не уповноважена розпоряджатися від свого імені [119, ч. 2 ст. 141, ч. 1 ст. 179, ст. 180].

Самостійність прав дитини позначається і на структурі сучасного сімейно-правового регулювання. Питання припинення шлюбу, майнових розрахунків між подружжям, утримання дитини, фактичного догляду та юридичного представництва врегульовуються окремими групами норм і можуть становити самостійні вимоги у сімейному провадженні [123,

ст. 84–85]. Тому вирішення лише питання про припинення нікяху не визначає автоматично подальше правове становище дитини.

У міжнародному приватному праві офіційна форма розірвання шлюбу впливає на можливість його визнання за кордоном. Для держав-учасниць Гаазької конвенції 1970 року її статті 1–3 пов’язують визнання з юридично чинним розлученням, одержаним унаслідок судового або іншого офіційно визнаного провадження, та з установленим юрисдикційним зв’язком із державою походження. Статті 8–10 допускають відмову, зокрема, через неналежне повідомлення відповідача або явну несумісність результату з публічним порядком держави визнання. Конвенція має двадцять держав-учасниць і не є універсальним режимом визнання, тому в інших випадках застосовуються національні колізійні норми та відповідні міжнародні договори [160, ст. 1–3, 8–10].

Посилення державного оформлення розірвання шлюбу може охоплювати реєстрацію відповідної заяви або рішення, примирну процедуру, визначення майнових наслідків і захист прав дитини. Поєднання цих елементів не є однаковим у різних державах.

Припинення шлюбу не означає одночасного припинення всіх пов’язаних із ним майнових вимог та сімейно-правових обов’язків. Існують окремі вимоги щодо махру, утримання, житла чи компенсації, перехідний режим ідди та самостійний комплекс прав дитини. Розмежування цих правових режимів дає змогу визначити суб’єкта вимоги, необхідні докази та спосіб захисту, не ототожнюючи домовленість про розлучення з припиненням усіх сімейно-правових наслідків.

Смерть одного з подружжя є підставою припинення шлюбу, але не формою його розірвання. Вона розглядається тут лише для відмежування правових режимів: на відміну від талаку, хуль’ чи судового рішення, смерть одночасно відкриває спадщину і породжує спеціальну ідду вдови.

Смерть припиняє подружній статус і відкриває спадщину. Право другого з подружжя на спадкування ґрунтується на чинному шлюбі на

момент смерті, тоді як конкретна частка визначається нормами спадкового права, а не правилами розірвання шлюбу. Дружина входить до кола законних спадкоємців померлого чоловіка. Її спадкова частка залежить, зокрема, від наявності нащадків; це питання належить до спадкового права і не повинно змішуватися з післярозлучним утриманням.

Невиплачений махр, зокрема відстрочена частина, може входити до боргів спадкодавця і задовольнятися до розподілу спадщини відповідно до застосовного права. Отже, право дружини на махр має вимоговий, а не спадковий характер. У разі смерті дружини її майно переходить до спадкоємців, а чоловік набуває лише визначену спадковим правом частку. Режим роздільності майна не припиняється заднім числом і не надає йому права на всі активи дружини.

Висновки до розділу 3

1. Розірвання нікяху охоплює різні за юридичною природою механізми. За характером процедури вони поділяються на односторонні, договірні та судові; всередині цих груп форми відрізняються за суб’єктом ініціювання, участю суду, моментом остаточного припинення шлюбу та майновими наслідками.

2. Талак ґрунтується на односторонньому волевиявленні чоловіка, проте його сучасне правове оформлення істотно відрізняється. Закон може вимагати письмової заяви, повідомлення дружини, державної реєстрації, примирної процедури або звернення до суду. Такі вимоги спрямовані на належне підтвердження факту розлучення та захист майнових і процесуальних прав сторін.

3. Хуль’ і мубара’ат мають договірний характер та пов’язані з майновим урегулюванням між сторонами. У законодавстві одних держав хуль’ залишається залежним від згоди чоловіка, тоді як в інших закон надає

дружині право домагатися його через суд за умови відмови від визначених майнових вимог або повернення махру.

4. Судове розірвання шлюбу у формах фасху або тафріку здійснюється за підставами, визначеними застосовним правом. До них можуть належати ненадання утримання, тривала відсутність, ув'язнення, тяжкі вади, жорстоке поводження або істотна шкода. Перелік підстав, доказові стандарти і правові наслідки залежать від доктринальної та законодавчої моделі.

5. Примирення і посередництво можуть передувати припиненню шлюбу або супроводжувати судовий розгляд, але не є універсальною обов'язковою стадією. Залежно від застосовного законодавства відповідні процедури забезпечують спробу примирення, фіксацію волевиявлення сторін чи дотримання встановленого строку до набуття розірванням юридичної чинності. Їхню процесуальну роль слід відмежовувати від статусних наслідків ідди.

6. Ідда становить перехідний правовий режим, який забезпечує визначеність щодо походження дитини та впорядковує окремі статусні й майнові наслідки. Обсяг утримання жінки в цей період, право на житло та інші гарантії не є універсальними й мають установлюватися за застосовною доктриною та законодавством.

7. Майнові наслідки розірвання шлюбу охоплюють сплату невиплаченого махру, компенсаційні виплати, утримання у передбачених законом випадках та виконання договірних умов. Їх необхідно відмежовувати від утримання дитини, яке є самостійним батьківським обов'язком і не залежить від того, яким способом припинено шлюб батьків.

8. Реформування законодавства про розірвання шлюбу відбувається за різними напрямами: одні держави зберігають кілька доктринальних форм припинення нікяху, доповнюючи їх вимогами щодо повідомлення, реєстрації та судового контролю. Інші передбачають судовий порядок розірвання шлюбу. Від обраної моделі залежать момент настання юридичних наслідків, можливість їх доказування та доступність судового захисту.

ВИСНОВКИ

У роботі розв’язано поставлені завдання та сформульовано узагальнення щодо правової природи, порядку укладання, форм розірвання і наслідків припинення шлюбу в мусульманському праві.

1. Мусульманське право сформувалося як правова традиція, у якій релігійні приписи, правнича доктрина та юридична практика історично взаємодіяли без характерного для сучасного європейського права чіткого інституційного розмежування. Для юридичного аналізу, однак, необхідно відокремлювати шаріат, фікх і позитивне право. Шаріат становить релігійно-нормативне підґрунтя, пов’язане передусім із Кораном і Сунною. Фікх є результатом людського тлумачення цих джерел за допомогою вироблених правничих методів, тому допускає відмінності між мазхабами та зміну доктринальних позицій. Позитивне право сучасної держави визначає, які правила набувають загальнообов’язкової сили, хто їх застосовує і які наслідки настають у разі порушення. Іджма, кияс та інші способи правового міркування доцільно розглядати не як однакові за юридичною природою «джерела закону», а як елементи формування доктрини фікху. Таке розмежування дозволяє уникнути двох помилок: ототожнення шаріату із законодавством будь-якої мусульманської держави та заперечення релігійно-доктринального походження багатьох норм права особистого статусу.

2. Еволюція інституту шлюбу відбувалася від доктринальної моделі, у якій зміст правил визначався працями правознавців, фетвами і судовим застосуванням положень відповідного мазхабу, до державної кодифікації права особистого статусу. Цей перехід не зводився до перенесення класичного фікху в текст закону. Держава обирала між конкуруючими позиціями, поєднувала правила різних шкіл, установлювала письмову форму, реєстрацію, мінімальний шлюбний вік, судові процедури та способи примусового виконання. Кодифікація змінила джерело безпосередньої юридичної обов’язковості норми: суд застосовує її як припис позитивного права, хоча доктрина зберігає значення для

тлумачення і заповнення прогалин. Відтак історична належність країни до мусульманської правової традиції не визначає автоматично чинний порядок укладання або розірвання шлюбу; він має встановлюватися за чинним правом і практикою відповідної держави на певну дату.

3. Нікях є договором права особистого статусу, релігійна санкціонованість якого поєднується зі здатністю створювати юридично визначений подружній статус. Договірна складова виявляється в узгодженому волевиявленні сторін, можливості погодження допустимих умов і виникненні майнових вимог. Статусна складова полягає в тому, що шлюб установлює комплекс особистих і майнових прав подружжя, спадкові наслідки та правові передумови визначення походження дитини. Отже, нікях не слід зводити ані до релігійного обряду, ані до звичайного цивільно-правового договору. Його укладення не створює батьківських прав безпосередньо: права та обов’язки матері й батька виникають із юридично встановленого походження дитини, хоча дійсний шлюб може впливати на презумпцію батьківства та способи такого встановлення. Релігійна, договірна і статусна характеристики не є взаємовиключними, але їх юридична вага різниться у класичному фікху, законодавстві про особистий статус і цивільному праві окремих держав.

4. Юридичний склад укладання шлюбу охоплює належно виражену згоду сторін, їхню здатність вступити у шлюб, відсутність заборонених ступенів спорідненості та інших перешкод, а також дотримання форми, установленої застосовним правом. Участь опікуна і свідків не має однакового змісту в усіх мазхабах і сучасних законодавствах: в одних моделях вона впливає на дійсність, в інших на можливість оскарження, доказування чи державного оформлення. Так само реєстрація може бути умовою цивільного визнання, обов’язковою доказовою формою або адміністративним обов’язком, порушення якого не обов’язково усуває доктринальну чинність нікяху. Махр є самостійним майновим правом дружини, але право на нього, визначення суми, строк сплати і примусове стягнення є різними юридичними питаннями. Відсутність

погодженого розміру не в усіх моделях робить шлюб недійсним: дійсний нікях може породжувати право на належний махр. Наслідки недотримання інших вимог також мають визначатися окремо з урахуванням виду порушення: недійсності, оспорюваності, обмежень доказування, відсутності державного визнання або застосування санкції.

5. Особливі форми шлюбу потребують оцінювання з урахуванням доктринальної допустимості, цивільного визнання, можливості доказування та судового захисту. Порівняльний аналіз полігінії виявляє три моделі її регулювання: законодавчу заборону, допустимість за попереднім судовим дозволом та збереження допустимості за додаткових процедурних вимог в інших державах. Тимчасовий шлюб, міс'яр, урфі та інші форми шлюбу не мають єдиного юридичного статусу. Їх наслідки для подружжя та дітей слід установлювати за доктриною і законодавством відповідної держави, а не лише за назвою шлюбної конструкції.

6. Державно-правове регулювання розірвання шлюбу слід оцінювати за функціями, які закон покладає на відповідні процедури. Повідомлення, реєстрація, примирення та судовий розгляд можуть впливати на момент юридичного припинення подружнього статусу, доказування цього факту й реалізацію майнових вимог. Роль суду також відрізняється: від перевірки дотримання встановленого порядку до безпосереднього розірвання шлюбу за доведеної правової підстави. Отже, наявність судової або реєстраційної процедури не обов'язково змінює доктринальну природу відповідного способу розірвання.

7. Форми розірвання шлюбу систематизовано як односторонні, договірні та судові за характером волевиявлення, необхідністю згоди другого з подружжя, наявністю правової підстави та майновими наслідками. Талак спирається на одностороннє волевиявлення, а мубара'ат передбачає взаємну згоду. Класичний хуль' має договірний характер і зазвичай пов'язаний із майновим урегулюванням, тоді як судовий хуль' у Єгипті та деяких інших державах може застосовуватися без згоди чоловіка за виконання умов закону.

Фасх і тафрік відмежовуються необхідністю встановлення передбачених правом підстав судового припинення. Тому порівняння цих форм потребує визначення не лише їх назви, а й юридичного складу та наслідків застосування.

8. Наслідки розірвання шлюбу необхідно розмежовувати за правовою природою. Невиплачений махр, утримання колишньої дружини, компенсація та право на житло становлять окремі майнові вимоги, що виникають за наявності передбаченої договором, доктриною або законом підстави. Ідда є перехідним правовим режимом: можливість відновлення подружнього зв'язку пов'язана передусім із відкличним талаком, тоді як утримання й інші гарантії залежать від способу припинення шлюбу, вагітності та застосовного права. Права дитини на утримання, догляд, представництво і захист ґрунтуються на юридично встановленому походженні та не припиняються внаслідок розірвання шлюбу батьків або їхніх майнових домовленостей.

9. Додаткові умови нікяху мають практичне значення за їх допустимості відповідною правовою системою, належного документування та наявності дієвого способу захисту. Умови щодо проживання, праці, освіти, полігінії або делегованого права на розірвання можуть породжувати різні юридичні наслідки, зокрема вимогу виконати зобов'язання або право звернутися за судовим розірванням шлюбу. Тому для оцінювання договірної автономії недостатньо самого тексту застереження: необхідно встановити, які права воно створює та чи можливий їх судовий захист.

10. Порівняння законодавчих моделей засвідчує, що реальний обсяг правового захисту жінки визначається не лише формальним закріпленням її прав, а й можливістю самостійно висловити згоду на шлюб, довести погоджені майнові умови, звернутися за судовим захистом і домогтися виконання рішення. Тому під час оцінювання реформ права особистого статусу необхідно окремо перевіряти доступність кожного з цих механізмів та юридичні наслідки їх недодержання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бехруз Х. Еволюція ісламського права: теоретико-компаративістське дослідження: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2006. 33 с.

2. Бєлов Д. М., Бота С. М. Ісламське право у правовій картині світу. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. №3. С. 41–45. DOI: 10.24144/2788-6018.2023.03.7.

3. Бинюк Н. М. Релігія як основа правових систем країн Азії. Ірпінський юридичний часопис. 2025. Вип. 2 (19). С. 50–56. DOI: 10.33244/2617-4154-2(19)-2025-50-56.

4. Бучма О. В. Іслам в умовах глобалізації. Українське релігієзнавство. 2004. №31–32. С. 23–28.

5. Міхайліна Т. В., Гоцуляк Ю. В. Типологізація правових сімей: переосмислення класифікаційних критеріїв та видового складу. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2021. Вип. 63. С. 27–31. DOI: 10.24144/2307-3322.2021.63.4.

6. Громовчук М. В., Бєлов Д. М. Релігія та право: теоретико-методологічні засади співвідношення. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. №2. С. 44–51. DOI: 10.24144/2788-6018.2022.02.8.

7. Єрмакова Г. С. Взаємовплив релігії і права в сучасному світі. Jurnalul juridic național: teorie și practică. 2017. №5 (27). С. 10–14.

8. Хаустова М. Г., Лагутіна К. О. Вплив релігійних традицій на систему права у країнах ісламського світу. Порівняльно-аналітичне право. 2019. №1. С. 63–66.

9. Лубська М. В. Мусульманське право як філософсько-релігієзнавчий феномен: дис. … д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 2008. 431 арк.

10. Лубська М. В. Мусульманське право: релігієзнавчо-правовий контекст. Київ: Фітосоціоцентр, 2006. 196 с.

11. Лубський В. І., Горбаченко Т. Г., Лубська М. В. Мусульманське сімейне право: релігієзнавчо-правовий контекст: монографія. Одеса: Інтерпрінт, 2010. 412 с.

12. Лубський В. І., Лубська М. В. Мусульманське право в ісламській традиції: історико-релігієзнавчий аналіз: монографія. Черкаси: Брама, 2004. 207 с.

13. Лук'янов Д. В. Релігійні правові системи в сучасному світі: монографія. Харків: Право, 2015. 352 с.

14. Порівняльне правознавство: підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2011. 272 с.

15. Порівняльне правознавство: хрестоматія для юридичних факультетів і закладів вищої освіти: навч. посіб. / уклад.: О. В. Петришин, О. В. Зінченко, Д. В. Лук'янов. 2-ге вид., змін. Харків: Право, 2019. 1024 с.

16. Ткаченко В. Д., Погребняк С. П., Лук'янов Д. В. Порівняльне правознавство: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / за ред. В. Д. Ткаченка. Харків: Право, 2003. 274 с.

17. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу: навч. посіб. Львів: Малий видавничий центр юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 247 с.

18. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології: монографія / О. В. Кресін, Л. А. Луць, О. О. Мережко та ін.; за ред. Ю. С. Шемшученка; кер. авт. кол. О. В. Кресін. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. 256 с.

19. Маніліч О. В. Місце релігійних норм у правовій системі держави. Право і суспільство. 2012. №4. С. 43–47.

20. Міхайліна Т. В. Релігійно-традиційний тип правових систем у контексті мононорматики // Матеріали наукової конференції за 2019–2020 рр.: збірник наукових праць професорсько-викладацького складу Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2021. С. 78–79.

21. Письменна О. П. Історико-теоретична характеристика релігійних та традиційних правових сімей. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2018. Вип. 49, т. 1. С. 30–35.

22. Росовська І. Ю. Вплив релігії на формування та розвиток правових сімей сучасності. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право. 2020. Вип. 10(22). С. 83–91. DOI: 10.33098/2078-6670.10.22.83-91.

23. Саміло Г. О. «Мусульманське право» та «право мусульманських країн»: питання співвідношення понять. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 5. С. 40–42.

24. Саміло Г. О. Особливості правових систем сучасних африканських держав. Порівняльно-аналітичне право. 2017. №1. С. 21–23.

25. Ситар І. М. Правові системи сучасності (західна традиція права): навч. посіб. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 408 с.

26. Стефанчишена Т. М. Релігійний фактор у формуванні правових систем. Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 45. С. 116–119.

27. Чепульченко Т. О. Особливості правового регулювання в країнах релігійного права. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2014. №1 (21). С. 115–120.

28. Шуба Д. Мусульманська правова система в сучасному світі // Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини): збірник наукових праць IX Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Житомир, 2 грудня 2021 р. Літописець. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2022. Вип. 17. С. 231–235.

29. Хаустова М. Г., Юхименко Д. С. Ісламська правова сім’я як одна з провідних правових сімей світу. Головні терміни мусульманського права – «шаріат» та «фікх». Порівняльно-аналітичне право. 2019. №1. С. 76–79.

30. Хаустова М. Г. Проблеми класифікації правових систем. Вісник Національної академії правових наук України. 2014. №2 (77). С. 53–65.

31. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток: монографія / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; за заг. ред. В. С. Журавського. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 296 с.

32. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного праворозуміння: монографія / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук та ін.; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Юридична думка, 2013. 480с.

33. Порівняльне правознавство (правові системи світу): монографія / Ю. С. Шемшученко та ін.; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 488 с.

34. Правові системи сучасності: навч. посіб. для магістрів права / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Юридична думка, 2012. 492 с.

35. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.

36. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

37. Петришин О. В., Зінченко О. В., Лук'янов Д. В. Порівняльне правознавство у таблицях: навч. посіб. 4-те вид., змін. та допов. Харків: Право, 2021. 164 с.

38. Петришин О. В., Зінченко О. В. Правова карта сучасного світу: навч. посіб. для студентів-магістрів юридичних вищих навчальних закладів і факультетів. Харків: Право, 2018. 508 с.

39. Лук'янов Д. В. Ісламське право: ознаки та тенденції розвитку. Порівняльно-аналітичне право: електрон. фахове наук. видання. 2013. №3–2. С. 40–43.

40. Лук'янов Д. В. Поняття і характерні риси мусульманського права // Проблеми законності: зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 81. С. 3–8.

41. Лук’янов Д. В. Правова система: поняття та різноманітність у сучасному світі. Право України. 2019. №3. С. 158–176. DOI: 10.33498/louu-2019-03-158.

42. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юридична думка, 2008. 336 с.

43. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 9-те вид., зі змін. Львів: Край, 2007. 192 с.

44. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права: підручник. 3-тє вид., стереотип. Львів: Новий Світ-2000, 2009. 584с.

45. Коваль І. М., Заверуха С. Коран як джерело мусульманського права // Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: зб. тез IX Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Львів, 30 травня 2020 р. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2020. С. 19–20.

46. Северинюк В. М. Механізм правового регулювання в мусульманському праві: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2007. 96 с.

47. Войтович Х. М. Поняття «шаріат» та «фікх» та їх співвідношення у мусульманському праві. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2010. №3. С. 43–47.

48. Галюк С. Є. Порівняльно-правова характеристика джерел сучасного мусульманського права: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2009. 16 с.

49. Легка О. В. Джерела мусульманського права. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2015. Вип. 6. С. 37–43.

50. Логвиненко Б. О. Загальна характеристика системи мусульманського права. Право і суспільство. 2012. №2. С. 15–18.

51. Садовський М. Шаріат і фікх – головні терміни мусульманського права. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2009. Вип. 49. С. 20–25.

52. An-Na’im A. A. Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari’a. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008. 324 p.

53. Тагієв А. С. Джерела шиїтського ісламського права (відповідно до джафаритського мазхабу). Теорія і практика правознавства. 2020. Вип. 2(18). С. 1–16. DOI: 10.21564/2225-6555.2020.18.216045.

54. Тагієв А. С. Ісламське право: особливості шиїтської доктрини: дис. … д-ра філософії: 081 «Право». Харків, 2021. 207 с.

55. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.

56. Кузнєцова Н. С. Вибрані праці. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. 544 с.

57. Зобов’язальне право: теорія і практика: навч. посіб. / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 912 с.

58. Майданик Р. А. Цивільне право. Загальна частина. Т. 1: Вступ у цивільне право: підручник. Київ: Алерта, 2012. 471 с.

59. Харитонов Є. О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепти): монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 464 с.

60. Коссак В. М. Співвідношення категорій «розірвання» та «припинення» договірних зобов’язань. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2002. №2. С. 34–36.

61. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: монографія. Київ: Ліра-К, 2014. 628 с.

62. Доготар А. Ю. Правове регулювання шлюбу у мусульманській сім’ї // Закарпатські правові читання: матеріали ІІ Всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів, м. Ужгород, 29–30 квітня 2010 р.: у 2 т. / редкол.: Ф. Г. Ващук, Ю. Л. Бошицький, В. В. Росул та ін. Ужгород: ЗакДУ, 2010. Т. 2. С. 68–71.

63. Казарян К. А. Договірне регулювання відносин подружжя за мусульманським правом. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 14, т. 2. С. 140–142.

64. Карпенко Р. В., Тарасенко С. Г. Шлюбні відносини як основна правова категорія сімейного права: порівняльний аналіз України та ОАЕ // Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 29–30 жовтня 2021 року / за заг. ред. Т. О. Коломоєць. Запоріжжя: ЗНУ, 2021. С. 33–35.

65. Маньгора В. В., Безе Т. В. Шлюбно-сімейні відносини в мусульманському праві. Успіхи і досягнення у науці. 2025. №5 (15). С. 199–211. DOI: 10.52058/3041-1254-2025-5(15)-199-211.

66. Легка О. В. Специфіка сім'ї мусульманського права. Актуальні проблеми політики. 2012. Вип. 47. С. 207–213.

67. Лубська М. В. Загальні аспекти реформування мусульманського шлюбно-сімейного права у контексті визнання правового статусу особи в державах ісламської традиції. Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. 2010. №2 (12). С. 126–129.

68. Пчелінцева В. В. Права ісламу щодо шлюбу та розлучення // Історіосфера: матеріали XVI наук. конф. Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Одеса: ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, 2021. С. 53–58.

69. Релігійно-правовий контекст мусульманського сімейного права: монографія / І. В. Васильєва, К. О. Гололобова, М. В. Лубська, В. І. Лубський, Т. І. Лубська. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2023. 672с.

70. Кириченко Т. С. Місце і роль жінки у країнах ісламського світу. Право і безпека. 2010. №5 (37). С. 263–266.

71. Недзельська Н. І. Проблема жінки в релігіях авраамістичної традиції: автореф. дис. … канд. філос. наук: 09.00.11. Київ: Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2004. 19 с.

72. Ауда Дж. Цілі шаріату: керівництво для початківця / пер. з англ.; Міжнар. ін-т ислам. думки. Рівне: Міжнародний Інститут Ісламської Думки, 2020. 126 с. URL: https://iiit.org/wp-content/uploads/Ukranian-Maqasid-Al-Shariah-A-Beginner%E2%80%99s-Guide-_-Complete.pdf (дата звернення: 23.02.2026).

73. Зінченко О. В. Конституційне закріплення прав людини в арабських обмежених монархіях. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Вип. 87, ч. 1. С. 167–172. DOI: 10.24144/2307-3322.2025.87.1.23.

74. Мамедов Ю. Доктринальна основа досліджень систем захисту прав людини в міжнародному та національному ісламському (мусульманському) праві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Вип. 84, ч. 4. С. 305–310. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.84.4.43.

75. Тагієв А. С., Матвієнко В. В. Актуальні питання дотримання прав жінок в ісламському праві: приклад Пакистану. Наукові інновації та передові технології. 2023. №5 (19). Серія «Право». С. 354–364. DOI: 10.52058/2786-5274-2023-5(19)-354-364.

76. Муллокандова О. М. Мусульманське релігійне право щодо шлюбів з іновірцями: філософсько-релігієзнавчий аналіз. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2014. №78. С. 63–67.

77. Стужна Н. В. До питання формування інституту полігамії в ісламі. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2008. Вип. 89. С. 41–43.

78. Стужна Н. В. Моральнісно-духовне осмислення становища жінки в ісламі. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2008. Вип. 90. С. 109–113.

79. Стужна Н. В. Проблеми взаємовідносин чоловіка та жінки у сімейно-шлюбних відносинах мусульманства. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2009. Вип. 92. С. 126–130.

80. Шамсутдинова-Лебедюк Т. Н. Мусульманські основи шлюбу. Людина і світ. 2003. №7. С. 27–32.

81. Шамсутдинова-Лебедюк Т. Н. Сімейно-шлюбні відносини в ісламі: релігієзнавчий аспект: дис. … канд. філос. наук: 09.00.11. Острог, 2004. 203арк.

82. Яковенко В. В. Особливості укладання шлюбу в Об’єднаних Арабських Еміратах. Часопис Київського університету права. 2020. №1. С. 439–442. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2020.88.

83. Шамсутдинова-Лебедюк Т. Н., Ляльович В. В. Ісламська сім’я як соціокультурний і духовний інститут. Культурологічний альманах. 2025. №3 (15). С. 44–50. DOI: 10.31392/cult.alm.2025.3.6.

84. Anderson J. N. D. Islamic Law in the Modern World. New York: New York University Press, 1959. xx, 106 p.

85. Anderson J. N. D. Law Reform in the Muslim World. London: Athlone Press, 1976. xi, 235 p.

86. Esposito J. L. Islam: The Straight Path. 3rd ed., updated with new epilogue. New York; Oxford: Oxford University Press, 2005. xvi, 304 p.

87. Esposito J. L. (ed.). The Oxford History of Islam. New York: Oxford University Press, 1999. xii, 749 p.

88. Merry S. E. Legal Pluralism. Law & Society Review. 1988. Vol. 22, No. 5. P. 869–896. DOI: 10.2307/3053638.

89. Watt W. M. Muhammad at Medina. Oxford: Clarendon Press, 1956. xiv, 418 p.

90. Fyzee A. A. A. Outlines of Muhammadan Law. 5th ed., rev. by Tahir Mahmood. New Delhi: Oxford University Press, 2008. xvi, 414 p.

91. Muhammad Yūsuf Khan Bahadur. Mahomedan Law Relating to Marriage, Dower, Divorce, Legitimacy and Guardianship of Minors, According to the Soonnees. Vol. 1: Texts from the Quran and the Hadees, or Traditions, as Sources of Law. Calcutta: Thacker, Spink & Co., 1895. 151 p.

92. Peirce L. P. The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire. New York; Oxford: Oxford University Press, 1993. xii, 374 p.

93. Tucker J. E. Women, Family, and Gender in Islamic Law. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2008. x, 255 p.

94. Alim N. Tricks, Traps and Grey Zones: A Comparative Analysis of Egypt's Unique Approach to Marriage Registration in Relation to Tunisia and Jordan: dissertation. Hamburg: Universität Hamburg, 2016. 182 p. URL: https://ediss.sub.uni-hamburg.de/handle/ediss/8638 (дата звернення: 23.02.2026).

95. McBrien J. Regulating, Recognizing, and Religionizing Nike in Kyrgyzstan. Hawwa: Journal of Women of the Middle East and the Islamic World. 2022. Vol. 20, No. 1–2. P. 55–75. DOI: 10.1163/15692086-12341386.

96. Urinboyev R. Islamic Legal Culture in Uzbekistan. Legal Pluralism and Critical Social Analysis. 2023. Vol. 55, No. 3. P. 402–429. DOI: 10.1080/27706869.2023.2269511.

97. Stilt K., Waheedi S., Gandhavadi Griffin S. The Ambitions of Muslim Family Law Reform. Harvard Journal of Law & Gender. 2018. Vol. 41. P. 301–342.

98. Erkoc Baydar T. A Secret Marriage and Denied Rights: A Critique from an Islamic Law Perspective. Religions. 2023. Vol. 14, No. 4. Art. 463. DOI: 10.3390/rel14040463.

99. Ahammad S. S. A Critical Analysis of Dower (Mahr) in Islam. IOSR Journal of Humanities and Social Science. 2016. Vol. 21, Issue 7, Ver. V. P. 86–91. DOI: 10.9790/0837-2107058691.

100. Nasir J. J. A. The Islamic Law of Personal Status. 3rd rev. and updated ed. Leiden; Boston: Brill, 2009. xv, 272 p.

101. Nasir J. J. A. The Status of Women under Islamic Law and Modern Islamic Legislation. 3rd ed., rev. and updated. Leiden; Boston: Brill, 2009. xii, 225 p.

102. Quraishi A., Vogel F. E. (eds.). The Islamic Marriage Contract: Case Studies in Islamic Family Law. Cambridge, MA: Islamic Legal Studies Program, Harvard Law School; distributed by Harvard University Press, 2008. xiii, 375 p.

103. Rahmani N. Divorced Women's Financial Rights in Afghanistan: Does Mahr Offer Financial Security to Afghan Divorced Women?: PhD thesis. Sydney: University of Technology Sydney, Faculty of Law, 2019. URL: https://opus.lib.uts.edu.au/handle/10453/140526 (дата звернення: 23.02.2026).

104. Fatahillah W., Luhuringbudi T. Comparative Study of Islamic Family Law in Indonesia and Saudi Arabia: Maqāṣid Al-Sharī'ah Perspective. TATHO: International Journal of Islamic Thought and Sciences. 2025. Vol. 2, No. 2. P. 127–140. DOI: 10.70512/tatho.v2i2.87.

105. Mir-Hosseini Z. Marriage on Trial: A Study of Islamic Family Law: Iran and Morocco Compared. London; New York: I.B. Tauris, 1993. xiii, 245 p.

106. Özdemir S. Z. Islamic Family Law in Morocco: Historical Developments and Reforms. Ilahiyat Studies. 2025. Vol. 16, No. 1. P. 107–122. DOI: 10.12730/is.1585555.

107. Büchler A., Schlatter C. Marriage Age in Islamic and Contemporary Muslim Family Laws: A Comparative Survey. Electronic Journal of Islamic and Middle Eastern Law. 2013. Vol. 1. P. 37–74.

108. AlOrainan D. Expanding Women's Legal Autonomy? New Personal Status Law Regulations in Saudi Arabia. LSE Middle East Centre Blog. 27 Feb. 2025. URL: https://blogs.lse.ac.uk/mec/2025/02/27/expanding-womens-legal-autonomy-new-personal-status-law-regulations-in-saudi-arabia/ (дата звернення: 03.02.2026).

109. Kamarudin Z. B. A Comparative Study of Divorce among Muslims and Non-Muslims in Malaysia with Special Reference to the Federal Territory of Kuala

Lumpur: doctoral thesis. London: University of London, 1993. xii, 536 p. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1317888/ (дата звернення: 23.02.2026).

110. Ali M. W. Dissolution of Marital Tie by a Muslim Wife: Rights and Limitations: PhD thesis. Aligarh: Aligarh Muslim University, 1999. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/144509123.pdf (дата звернення: 08.10.2026).

111. Sonneveld N. Khulʿ Divorce in Egypt: Public Debates, Judicial Practices, and Everyday Life. Cairo: American University in Cairo Press, 2012. 248 p.

112. Uhlman K. Overview of Shari'a and Prevalent Customs in Islamic Societies: Divorce and Child Custody. Prepared for the California State Bar 2004 Winter Section Education Institute / International Law / Family Law Workshop on International Custody Abduction: Non-Hague, Islamic Countries. 2004. 17 p. URL: https://www.lawmoose.com/Documents/UmHaniarticle.pdf (дата звернення: 23.02.2026).

113. Ibrahim A. F. Child Custody in Islamic Law: Theory and Practice in Egypt since the Sixteenth Century. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. ix, 266 p.

114. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: підручник. Одеса: Фенікс, 2009. 464 с.

115. Hallaq W. B. An Introduction to Islamic Law. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2009. 210 p.

116. Zubaida S. Law and Power in the Islamic World. London; New York: I.B. Tauris, 2003. vii, 248 p.

117. Welchman L. Women and Muslim Family Laws in Arab States: A Comparative Overview of Textual Development and Advocacy. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007. 254 p. DOI: 10.5117/9789053569740. URL: https://soas-repository.worktribe.com/output/331853.

118. Hallaq W. B. Sharīʿa: Theory, Practice, Transformations. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. ix, 614 p.

119. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. №2947-III. Ст. 92–104, 141, 179, 180. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14 (дата звернення: 20.07.2026).

120. Yaşar H. R. ʿAqd al-Nikāḥ: Explaining the Nexus Between Marriage and Contract in Islamic Law. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2022. Vol. 63, No. 1. P. 157–184. DOI: 10.33227/auifd.975753.

121. Schacht J. An Introduction to Islamic Law. Oxford: Clarendon Press, 1964. viii, 304 p.

122. Дамирли М. Исламское право в современном мире: мифы и реальность // Сучасні проблеми порівняльного правознавства: зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, Я. В. Лазура; упоряд.: О. В. Кресін, М. В. Савчин. Ужгород; Київ: Вид-во «Говерла», 2015. С. 51–56.

123. Morocco. Law No. 70.03 as the Family Code (Moudawana), promulgated 3 February 2004. Ministry of Justice Legal Portal. URL: https://adala.justice.gov.ma/resources/22 (дата звернення: 20.07.2026). Ст. 4, 19, 24–25, 40–49, 51, 78–128.

124. Андрусишин Б. І. Шлюбно-сімейні відносини в мусульманських країнах: співвідношення норм шаріату і національного законодавства. Успіхи і досягнення у науці. 2026. №1 (23). С. 32–45. DOI: 10.52058/3041-1254-2026-1(23)-32-45.

125. Піх Ю. А. Теоретико-правові аспекти мусульманського шлюбно-сімейного права у контексті секуляризаційних процесів. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2014. №12. С. 288–292.

126. Krell D. Islamic Law in Saudi Arabia. Leiden; Boston: Brill, 2025. DOI: 10.1163/9789004726314.

127. Saudi Arabia. Personal Status Law, Royal Decree No. M/73 of 9 March 2022. Bureau of Experts at the Council of Ministers. URL: https://laws.boe.gov.sa/BoeLaws/Laws/SearchDetails/?Id=4d72d829-947b-45d5-b9b5-ae5800d6bac2 (дата звернення: 20.07.2026). Arts. 6–41, 44–75, 76–120, 124–135.

128. Iran. Family Protection Act, 19 February 2013. Refworld. URL: https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2013/96265?lang=fa (дата звернення: 14.09.2026).

129. Iran. Constitution of the Islamic Republic of Iran, 1979, as amended in 1989. Refworld. URL: https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/1979/72964 (дата звернення: 14.09.2026). Ст. 4, 167.

130. Lombardi C. B., Brown N. J. Do Constitutions Requiring Adherence to Shari'a Threaten Human Rights? How Egypt's Constitutional Court Reconciles Islamic Law with the Liberal Rule of Law. American University International Law Review. 2006. Vol. 21, No. 3. P. 379–435.

131. al-Hibri A. Y. Marriage and Divorce: Legal Foundations // The Oxford Encyclopedia of the Islamic World / ed. J. L. Esposito. Oxford: Oxford University Press, 2009. P. 493–495. URL: https://azizahal-hibri.com/wp-content/uploads/2020/11/Marriage-and-Divorce_-Legal-Foundations.pdf (дата звернення: 23.02.2026).

132. Türkiye. Türk Medenî Kanunu. Kanun No. 4721, kabul tarihi 22.11.2001, Resmî Gazete 08.12.2001, Sayı 24607. Aile Hukuku, m. 118–494. Türkiye Cumhuriyeti Mevzuat Bilgi Sistemi. URL: https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf (дата звернення: 14.09.2026).

133. Akbaba B. G. Islamic Family Mediation and Women's Access to Justice in Türkiye: Assessing the Applicability of the England Sharia Council Model: doctoral thesis. Essex: University of Essex, 2025. DOI: 10.5526/ERR-00040698. URL: https://repository.essex.ac.uk/40698/ (дата звернення: 03.02.2026).

134. Tunisia. Code of Personal Status, promulgated 13 August 1956, as amended. Ministry of Justice. URL: https://www.justice.gov.tn/index.php?L=3&id=223 (дата звернення: 20.07.2026). Ст. 3, 18, 23, 30–32.

135. Wahb Y. A. Competing Authorities: Islamic Family Law and Quasi-Judicial Proceedings in North America. American Journal of Islam and Society. 2022. Vol. 39, Nos. 3–4. P. 87–111. DOI: 10.35632/ajis.v39i3-4.2993.

136. McBrien J., Moors A. (eds.). Muslim Marriage and Non-Marriage: Where Religion and Politics Meet Intimate Life. Leuven: Leuven University Press, 2023. 370 p. DOI: 10.11116/9789461665423.

137. Petersen J. The Islamic Juridical Vacuum: An Ethnographic Study of How Parallel Legal Institutions Emerged in Denmark. Leiden; Boston: Brill, 2025. DOI: 10.1163/9789004700260.

138. Nasir J. J. The Islamic Law of Personal Status. 2nd ed. London; Boston: Graham & Trotman, 1990. x, 358 p.

139. Coulson N. J. A History of Islamic Law. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1964. viii, 264 p.

140. Pakistan. The Muslim Family Laws Ordinance, 1961 (VIII of 1961). Pakistan Code, Ministry of Law and Justice. URL: https://pakistancode.gov.pk/english/UY2FqaJw1-apaUY2Fqa-apaUY2Npa5po-sg-jjjjjjjjjjjj (дата звернення: 20.07.2026). Ss. 5–10.

141. Egypt. Law No. 25 of 1920 on Maintenance and Certain Matters of Personal Status, as amended. Manshurat Legal. URL: https://manshurat.org/node/879 (дата звернення: 20.07.2026).

142. Egypt. Decree-Law No. 25 of 1929 on Certain Provisions of Personal Status, as amended. Manshurat Legal. URL: https://manshurat.org/node/12369 (дата звернення: 20.07.2026).

143. Egypt. Law No. 1 of 2000 on Regulation of Certain Conditions and Procedures of Litigation in Personal Status Matters, as amended. Manshurat Legal. URL: https://manshurat.org/node/27318 (дата звернення: 20.07.2026).

144. An-Na’im A. A. (ed.). Islamic Family Law in a Changing World: A Global Resource Book. London; New York: Zed Books, 2002. xvi, 320 p.

145. Пєсцов Р. Г. Шлюбний договір у мусульманській правовій традиції: зміст, форма та правове значення. Наука і техніка сьогодні. 2026. №1 (55). С. 287–298. DOI: 10.52058/2786-6025-2026-1(55)-287-298.

146. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. №435-IV. Ст. 598, 651. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 20.07.2026).

147. Коран: переклад смислів українською мовою / Асоціація мусульман України; пер. з арабської Михайло Якубович. Дніпро: Середняк Т. К., 2024. 480 с.

148. Щур Ю. Д. Порівняльні аспекти укладання та розірвання шлюбних договорів у країнах європейського світу та мусульманських країн. Інформація і право. 2025. №2 (53). С. 274–279. DOI: 10.37750/2616-6798.2025.2(53).334300.

149. Esposito J. L. Women in Muslim Family Law. Syracuse: Syracuse University Press, 1982. xii, 155 p.

150. Iran. Civil Code of the Islamic Republic of Iran. Book 7: On Marriage and Divorce, arts. 1034–1157. WIPO Lex. English translation (does not reflect all later amendments, including the current wording of art. 1041). URL: https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ir/ir009en.html (дата звернення: 14.09.2026).

151. Iran. Law Amending Article 1041 of the Civil Code (amendment approved by the Expediency Council on 1 Tir 1381 / 22 June 2002). Current Persian text of art. 1041. Nezamat Legal Database. URL: https://nezamat.ir/post-33215/ (дата звернення: 14.09.2026).

152. HM Attorney General v Akhter and Khan [2020] EWCA Civ 122 // Courts and Tribunals Judiciary. 14 Feb. 2020. URL: https://www.judiciary.uk/judgments/hm-attorney-general-v-akhter-and-khan/ (дата звернення: 23.02.2026).

153. Щур Ю. Д. Особливості укладання та розірвання полігамних шлюбів у країнах ісламу. Dictum Factum. 2025. №1 (17). С. 92–97. DOI: 10.32703/2663-6352/2025-1-17-92-97.

154. Egypt. Law No. 100 of 1985 amending certain personal status laws. Manshurat Legal. URL: https://manshurat.org/node/12372 (дата звернення: 20.07.2026).

155. Egypt. Law No. 10 of 2004 on the Establishment of Family Courts, as amended. Manshurat Legal. URL: https://manshurat.org/node/7336 (дата звернення: 20.07.2026).

156. Fadhilah N., Musonnif A., Hadisiswati I. Regulating Arbitrary Divorce in Islamic Family Law: A Maqāṣid al-Sharīʿah-Based Comparative Analysis of Muslim-Majority Legal Systems. Al-Hukama': The Indonesian Journal of Islamic Family Law. 2025. Vol. 15, Issue 2. P. 149–175. DOI: 10.15642/alhukama.2025.15.2.149-175. URL: https://jurnalfsh.uinsa.ac.id/index.php/alhukuma/article/view/2755 (дата звернення: 22.07.2026).

157. Bangladesh. The Muslim Family Laws Ordinance, 1961 (Ordinance No. VIII of 1961). Laws of Bangladesh. URL: https://bdlaws.minlaw.gov.bd/act-print-305.html (дата звернення: 20.07.2026).

158. Ahmed F., Krayem G. Understanding Sharia Processes: Women's Experiences of Family Disputes. Oxford; New York: Hart Publishing, 2021. xiii, 183 p. DOI: 10.5040/9781509920761.

159. Zahraa M., Malek N. A. The Concept of Custody in Islamic Law. Arab Law Quarterly. 1998. Vol. 13, No. 2. P. 155–177. DOI: 10.1163/026805598125826076.

160. Convention of 1 June 1970 on the Recognition of Divorces and Legal Separations. Hague Conference on Private International Law. URL: https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=80; Status table: https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/status-table/?cid=80 (дата звернення: 20.07.2026).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Щур Ю. Д. Порівняльні аспекти укладання та розірвання шлюбних договорів у країнах європейського світу та мусульманських країн. *Інформація і право*. 2025. №2 (53). С. 274–279. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.2(53).334300.

2. Щур Ю. Д. Особливості укладання та розірвання полігамних шлюбів у країнах ісламу. *Dictum Factum*. 2025. №1 (17). С. 92–97. DOI: https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-1-17-92-97.

3. Щур Ю. Д. Механізми захисту прав жінок у шлюбно-сімейних відносинах: порівняльний аналіз ісламського права та національних систем. *Наукові перспективи*. 2025. №12 (66). С. 2021–2030. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-12(66)-2021-2030.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Щур Ю. Д. Морально-духовне осмислення жінки при укладанні та розірванні шлюбу у мусульманських країнах // Освіта і наука – 2024: матеріали звітно-наукової конференції студентів та аспірантів, 8–12 квітня 2024 року. Київ: Український державний університет імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 1322–1324.

5. Щур Ю. Д. Напрями реформування укладання та розірвання шлюбу в мусульманському суспільстві. *Трансформація правової системи України: виклики сучасності*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 21 лютого 2024 р. / за заг. ред. П. В. Горінова, С. І. Москаленка, Н. В. Сухицької. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 53–56.

ДОДАТОК Б

СЛОВНИК МУСУЛЬМАНСЬКО-ПРАВОВИХ ТЕРМІНІВ, ВИКОРИСТАНИХ У ДИСЕРТАЦІЇ

Загальнотеоретичні категорії

1. Іджмаʿ (ijmā) – узгоджена позиція авторитетних мусульманських правознавців щодо правового питання; її доктринальне значення залежить від підходу відповідної правової школи.

2. Іджтіхад (ijtihād) – правниче міркування кваліфікованого правознавця, спрямоване на виведення правового висновку з визнаних джерел і методів фікху.

3. Кияс (qiyās) – поширення правила, установленого для одного випадку, на інший випадок через спільну юридично значущу підставу.

4. Мазхаб (madhhab) – мусульманська правова школа зі сформованими джерельними, методологічними та доктринальними підходами.

5. Фетва (fatwā) – консультативний правовий висновок муфтія; сама по собі не тотожна судовому рішенню або нормі позитивного права.

6. Фікх (fiqh) – сформоване правознавцями доктринальне тлумачення й систематизація приписів шаріату.

7. Шаріат (sharīʿa) – релігійно-нормативний порядок ісламу; його не слід ототожнювати ні з доктриною фікху, ні з позитивним правом сучасної держави.

Шлюб та його укладання

8. Валі (walī) – особа, уповноважена брати участь в укладанні нікяху від імені або в інтересах нареченої; обсяг її повноважень залежить від доктрини та законодавства.

9. Іджаб (ījāb) – виражена однією стороною пропозиція укласти нікях.

10. Кабул (qabūl) – прийняття пропозиції укласти нікях, узгоджене з іджабом.

11. Махр (mahr) – самостійне майнове право дружини, що виникає у зв’язку з дійсним нікяхом.

12. Нікях (nikāḥ) – релігійно санкціонований договір права особистого статусу, укладення якого породжує подружній статус і передбачені правом особисті та майнові наслідки.

13. Полігамія (багатошлюбність) – загальна назва форм шлюбу, за яких особа одночасно перебуває у шлюбі з кількома особами.

14. Полігінія (багатоженство) – форма полігамії, за якої один чоловік одружений з двома або більше жінками одночасно.

Розірвання шлюбу

15. Ідда (ʿidda) – перехідний строк після розірвання шлюбу або смерті чоловіка; його тривалість, можливість поновлення шлюбу та майнові наслідки залежать від підстави припинення шлюбу й застосовного права.

16. Мубара’ат (mubāraʾa) – припинення шлюбу за взаємною згодою подружжя на погоджених ними умовах, включаючи можливі майнові розрахунки.

17. Рудж’у (rujūʿ) – поновлення подружнього зв’язку протягом ідди після відкличного талаку без укладання нового нікяху.

18. Талак (ṭalāq) – одностороннє припинення шлюбу чоловіком у класичному фікху; у сучасному позитивному праві його дія може залежати від повідомлення, реєстрації або судової процедури.

19. Талак аль-тафвід (tafwīḍ al-ṭalāq) – надання чоловіком дружині або іншій особі повноваження проголосити талак у визначених договором чи законом межах.

20. Фасх (faskh) – припинення або анулювання шлюбу компетентним судом з установленої правом підстави; не є тотожним талаку.

21. Хуль’ (khulʿ) – форма припинення шлюбу за ініціативою дружини: у класичній моделі договірна й пов’язана з компенсацією, а за

законодавством окремих сучасних держав – судова та можлива без згоди чоловіка за встановлених законом умов.

Майнові наслідки

22. Хадана (ḥaḍāna) – фактичне піклування, повсякденний догляд, виховання і проживання дитини; відрізняється від юридичного представництва та управління її майном.

23. Вілая (wilāya) – юридичне представництво й опікунські повноваження щодо особи або майна дитини; не тотожна фактичному догляду (хадані).

24. Нафака (nafaqa) – обов’язок матеріального утримання, суб’єкти, обсяг і тривалість якого визначаються видом сімейного правовідношення та застосовним правом.